

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח, 1948-1950

דני גוטוויין

בו מליצות ססמות הזמן,
אשר לא פרק שירה צרופה בן יעסוק,
חלילה לו
ורק הזמר הנפוץ
שלא דבר ערך ולא שכית חמדה הוא,
ישאן במלוא צווחת צבעיו החריפים על חלילו.
נתן אלטרמן, 'ליל חניה'

.א.

בשירון הפלמ"ח, לפתח אהלנו: צרור פזמונים, שראה אור ב-1946, נכלל גם הפזמון 'פינג'אן', שחיבר חיים חפר ללחן עממי ארמני,² ובו מתוארים הפינג'אן, המדורה, הצ'יזבט, הקרב וזיכרון הנופלים כיסודות המכוננים את זהותו של הפלמ"ח. בבית האחרון הדגיש חפר כי 'לזר לעולם לא יובן / מה טעם הזמר נוגן', וכך נתן ביטוי ליסוד נוסף בהווייתו של הפלמ"ח: הלכידות הפנימית של חבריו כצדה השני של התבדלותם מן החברה שלחירותה הם לחמו.³ ביקורת על התבדלות זו עומדת במוקד 'מסביב למדורה' – שיר הוקרה לפלמ"ח שפרסם נתן אלטרמן לציון יום השנה השביעי לייסודו, שחל בעיצומם של קרבות מלחמת העצמאות. אלטרמן תיאר את הפלמ"ח כסמל המאבק לשחרור לאומי, אך עמד גם על הניכור ההדדי בין הפלמ"ח לאומה: 'למולכם האומה על ספו של הדרור / משתחוה. ובוכה, הבינוה'. הגורם לניכור, מדגיש אלטרמן, הייתה התבדלותו של הפלמ"ח מן האומה: 'מה נשיר עליהם? מה נשיר? / הם עושים זאת יפה מאתנו. [...] זהו טיב הפלמ"ח [...] הוא איננו משאיר / כל מלאכה ל"שלא משלנו".⁴

- 1 נתן אלטרמן, 'ליל חניה', בתוך: עיר היונה: שירים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 95.
- 2 'הפינג'אן', ויקיפדיה; 'נשוטה נשוטה', זמרשת.
- 3 חיים גורי וחיים חפר (עורכים), משפחת הפלמ"ח: ילקוט עלילות וזמר, ארגון חברי הפלמ"ח, ירושלים [1974], עמ' 235.
- 4 נתן אלטרמן, 'מסביב למדורה', דבר, 7.5.1947.

ההתבדלות שזיהה אלתרמן בקרב חברי הפלמ"ח עמדה בבסיסו של האתוס החלוצי שעיצב את דמותה של תנועת העבודה בתקופת היישוב והמדינה. יוסף גורני הגדיר התנהלות זו במושג 'מסדר'. לדבריו, 'אף שהתנועה החלוצית הטיפה לגאולתו של כלל עם ישראל', הנהגתה התבססה על 'טפוחה של שכבה אליטיסטית דקה כקרום חלב, שהיתה אמורה להוציא אל הפועל את החזון החלוצי [...] זה היה יותר מאליטיזם [...] זה היה ממש תחושה של מסדר, שיש החברים בו ויש שאינם חברים בו'. תחושת המסדר, הדגיש גורני, דחקה את החלוציות 'לסתירה טרגית' עם יעדיה של תנועת העבודה ועם המובן 'האמתי' של המונח 'חלוץ', שהוא 'האיש או הקבוצה העוברים לפני המחנה, למען המחנה ועם המחנה'.⁵ ואולם, הואיל ותפיסת המסדר היא ממהותה של החלוציות, נראה כי 'הסתירה הטרגית' שעמה התמודדה תנועת העבודה לא הייתה מימוש לא ראוי של החלוציות, כטענתו של גורני, אלא דווקא הגשמתה; וכי סתירה זו שיקפה את הניגוד בין האתוס החלוצי, שהנחה את תנועת העבודה הישראלית למעשה, ובין האידיאולוגיה הסוציאליסטית, שבה היא החזיקה להלכה.

הניגוד בין החלוציות לסוציאליזם עומד במוקד שורת מאמרים שכתבתי, שמהם עולה כי בתנועת העבודה טופח זיהוי כוזב בין הסוציאליזם לחלוציות; כי במשך השנים אמנם ניטש בה מאבק בין חסידי שתי הגישות, אבל בפועל התנהלותה הייתה חלוצית יותר משהייתה סוציאליסטית; כי השפעתו של האתוס החלוצי על מדיניותן של ממשלות תנועת העבודה מסבירה חלקית את הגידול בפערים הכלכליים-חברתיים שאפיין את ישראל בשני העשורים הראשונים למדינה; וכי טשטוש הניגוד בין הסוציאליזם לחלוציות אפשר לתנועת העבודה להסוות את הניגוד בין החזון של הגדלת השוויון החברתי לעתיד לבוא ובין הפרתו והעמקת הניגודים המעמדיים בהווה.⁶

מאמר זה נשען על ההנחות התיאורטיות שעמדו ביסוד המאמרים הנ"ל, ובמרכזן בחינת החלוציות באמצעות המושג 'אתוס' כמו שפותח בידי מקס ובר, ממשיכו ופרשניו.

5 יוסף גורני, 'על חלוציות אינדיבידואלית מול חלוציות מאורגנת' (מראיין בועז גאון), בתוך: אריאל פדלשטיין (עורך), **הגידו כן לזקן: דיאלוג עם החלוציות**, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, 2005, עמ' 156-157; הנ"ל, 'רעיון החלוציות באידאולוגיה של פועלי-ציון בתקופת העליה השנייה', **אסופות**, 12 (1968), עמ' 35.

6 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן אהרן, 1948-1967', **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010), עמ' 248-208; הנ"ל, "'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" – שירי נעמי שמר, 1956-1967', **ישראל**, 20 (2012), עמ' 21-80; הנ"ל, 'שמואל אטינגר, האנטישמיות ו"התיזה שמעבר לציונות": היסטוריוגרפיה, פוליטיקה ומעמד', **עיונים בתקומת ישראל**, 23 (2013), עמ' 83-175; הנ"ל, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך"', 1973-1977, בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), **ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, (2017), עמ' 21-57; הנ"ל, 'שלילת הגולה, כור היתוך ורב תרבותיות: בין אידיאולוגיה לאתוס', בתוך: ניר מיכאלי (עורך), **כן בבית ספרנו: מאמרים על חינוך פוליטי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2014, עמ' 210-235.

ובר – שחתר לפענח את 'הדרך שבה נעשות אידיאות לכוחות פועלים בהסטוריה'⁷ – הבחין במאמרו 'האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם' בין האידיאולוגיה של דתות שונות ובין האתוס שלהן, וטען כי ההתנהגות הכלכלית של מאמיניהן אינה מושפעת מתוכנן התיאולוגי כשהוא לעצמו, אלא מהתנהגויות שמתפתחות בהשראתו, כלומר מהאתוס. לפי ריצ'רד סוודברג, משמעות המושג 'אתוס' בכתבי ובר נעה בין מנטליות להביטוס, והוא מתאר את מנגנון התמסורת שבין אמונה וערכים לאורח חיים ופעולה.⁸ שמואל נח אייזנשטדט הסביר כי הדגש בניתוחו של ובר איננו על 'הצווים הדתיים הישירים שמחייבים למיני התנהגות כלכלית', אלא על 'האוריינטציות הטבועות באתוס של כל דת, המשפיעות על הפעילות הכלכלית והנעתה ומכוונות אותה'. אייזנשטדט טען עוד כי אפשר להשתמש במושג אתוס שפיתח ובר 'לא רק לגבי תנועות דתיות', אלא גם לניתוח 'אידיאולוגיות חילוניות'.⁹ וכי יש לבחון באיזו מידה פעולותיהן של תנועות לאומיות, התארגנויות חברתיות ומפלגות פוליטיות הן תולדה של האתוס המנחה אותן, שלעיתים קרובות אינו זהה ואף מנוגד לאידיאולוגיות הרשמיות שלהן. השימוש במושג אתוס מתבקש, בהתאם, גם בדיון בתופעה שרוברט בלה תיאר במונח 'דת אזרחית' ונגזרותיו כגון 'דת חילונית' ו'דת לאומית'.¹⁰ אליעזר דון-יחיא וצ'רלס ליבמן טוענים שהמושג 'דת אזרחית' הולם במיוחד את הציונות הסוציאליסטית, ש'כתחליף לדת', הערך הראשון שלה היה החלוציות.¹¹ עוז אלמוג רואה בחלוציות את אחד מביטויי 'החוויה הדתית-אקסטטית' של 'הדת הציונית', וסבור כי 'אופיים הכמו-דתי של הנורמות והערכים החלוציים בא לידי ביטוי גם בעומק ובהיקף חדירתם לרוב תחומי החוויה האישית והחברתית'.¹²

האתוס החלוצי, על גרסאותיו,¹³ התגבש כהכלאה של ארבע תרבויות פוליטיות שרווחו במרחב שבתוכו התפתחה תנועת העבודה: המהפכנות הרוסית, תנועת הנוער הגרמנית, שלילת הגולה הציונית וההתיישבות בספרך בארץ ישראל. הוא הופנם ומומש במסגרות חינוך, גיוס והגשמה מסתגרות כגון תנועות הנוער, ההכשרות, הפלמ"ח והקיבוצים, שבהן

- 7 מכס ובר, *האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם*, עם עובד, תל אביב 1984, עמ' 41.
- 8 Richard Swedberg, *The Max Weber Dictionary: Key Words and Central Concepts*, Stanford University Press, Stanford, CA 2005, pp. 93, 109
- 9 שמואל נח אייזנשטדט, 'תמורה דתית, שינוי חברתי ומודרניזציה: עיונים בהשלכותיה של "התיזה על האתיקה הפרוטסטנטית"', *דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים*, ג (תשכ"ח), עמ' 88-87, 90, 120.
- 10 עוז אלמוג, 'דת חילונית בישראל', *מגמות*, לז (1996), עמ' 314-339.
- 11 Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, University of California Press, Berkeley, CA 1983, pp. 30-31
- 12 עוז אלמוג, *הצבר: דיוקן*, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 42-82.
- 13 הנרי ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל: היבטים סמנטיים והיסטוריים, 1948-1956', *עיונים בתקומת ישראל*, 2 (1992), עמ' 118-129; אורי בן-אליעזר, 'טשטושה של ההבחנה בין מדינה ובין חברה בישראל: הגינאולוגיה של "החלוצי"', *מגמות*, לז (1996), עמ' 211-220.

טופח אורח חיים מתבדל כאמצעי להכשרת עילית משרתת. בתקופת המנדט, בהיעדר ריבונות, התבסס המאבק להגשמת מטרותיה של תנועת העבודה על האתוס החלוצי, שעודד התנדבות למשימות לאומיות ותנועתיות דוחקות כמו העפלה, התיישבות והגנה. הקשיים הרבים והקרבן שנלווה למשימות אלו הקנו למסגרות החלוציות יוקרה חברתית, שעודדה התגייסות לשורותיהן. גרעינו של האתוס החלוצי היה אפוא הפרדוקס של נכונות להקרבה עצמית בשירות התנועה ולמען האומה, הקרבה שמימושה היה כרוך בהתבדלות חברתית מהן ובתוכן. להלן יוגדר פרדוקס זה במושג 'היחד המתבדל'.

האתוס החלוצי אפשר לתנועת העבודה להתמודד עם מצב החירום המתמיד שאפיין את הקיום היהודי במחצית הראשונה של המאה ה-20, ותרומתו להגשמת היעדים הלאומיים טשטשה וריככה את גילויי ההתבדלות שהוא עודד. הקמת המדינה וכינון מנגנוניה אמנם ייתרו בהדרגה את הצורך בחלוציות, אבל היחד המתבדל הוסיף לשמור על תפקידו החברתי כאתוס של תנועת העבודה, גם אם מתוך היפוך מגמתו: בשני העשורים הראשונים למדינה נהפכה החלוציות לאתוס של 'מעמד הביניים הממסדי'¹⁴, שנתכונן במהלך הקמת המנגנונים הממשלתיים; וכאתוס מעמדי הפכה החלוציות את קרבן העבר להון סמלי ששימש כצידוק להעדפה כלכלית-חברתית של מעמד זה, שהיה אחד מגרעיני התמיכה העיקריים של תנועת העבודה.

הפלמ"ח היה מגילוייו הבולטים של האתוס החלוצי. אניטה שפירא קבעה כי הפלמ"ח היה תוצר של אותו 'אקלים חברתי ופוליטי' שמתוכו נוצרו ההתיישבות העובדת, הסתדרות העובדים, משק הפועלים, קופת חולים ובעיקר תנועות הנוער והתנועה הקיבוצית, שהעניקו לו את עולם ערכיו ואורחות חייו, כלומר את האתוס החלוצי, ש'הועתק מן הקיבוץ ומתנועת הנוער אל מחנות הפלמ"ח'.¹⁵ פירוקו של הפלמ"ח במלחמת העצמאות – למרות תרומתו המכרעת לניצחון ומספרם הגבוה של הנופלים בשורותיו – עורר בקרב חבריו תחושות של כפיות טובה, זעם והתנגדות, ואלה מצאו ביטוי בשינוי יעדיו של האתוס החלוצי: אם בתחילת המלחמה עודד היחד המתבדל הקרבה למען המטרות הלאומיות, הרי שבתגובה לפירוק הפלמ"ח הוא הופנה לגיוס חבריו למאבק בממשלה כדי להבטיח את שילובם במעמד הביניים הממסדי המתהווה.

במאמר זה ייבחן האופן שבו שימשו פזמוני הצ'יזבורון, להקת הבידור של הפלמ"ח,¹⁶ להנחלת האתוס החלוצי והתמורות שחלו בו בתקופת מלחמת העצמאות והשנים הראשונות

14 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית', עמ' 21-34.

15 אניטה שפירא, יגאל אלון – אביב חלדו: ביוגרפיה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2004, עמ' 233-234.
16 על הצ'יזבורון ראו: גלעד בן-ש"ך (עורך), הצ'יזבורון – אם הלהקות הצבאיות: השירים, האנשים, הזמנים, הקיבוץ המאוחד [תל אביב] 2007; שמואליק טסלר, שירים במדים: סיפורן של הלהקות הצבאיות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 37-44; שמעון לב-ארי, 'הצ'יזבורון: הלהקה הצבאית של הפלמ"ח', במה, 155-156 (1999), עמ' 39-56; הנ"ל, 'התפתחות התיאטרון המשני, 1928-1948', בתוך: משה ליסק (עורך) תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, כרך 3, חלק ראשון (בעריכת זהר שביט), האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 612-613.

למדינה. הבחירה בפזמוני הצ'זבטרון כמקור מתאים לדיון באתוס החלוצי ממשיכה את ההיגיון התיאורטי והמתודולוגי שהנחה את השימוש שעשה ובר בהטפות ובדרשות לדיון באתוס הפרוטסטנטי.¹⁷ כמו ההטפות והדרשות, גם השינון של פזמוני הצ'זבטרון – כיחידות תוכן רשמיות שהעניקו בסיס ערכי-סמכותי למסרים מעשיים-התנהגותיים – עשה אותם לאמצעי להנחלת האתוס החלוצי, וניתוחם מאפשר לעמוד על יסודותיו ועל התמורות שהתחוללו בו.

ב.

פזמוני הצ'זבטרון משקפים היטב את מרכיביו של האתוס החלוצי, והזדהותם העמוקה של חברי הפלמ"ח עם תוכנם ותפוצתם הרחבה עושים את תמליליהם למקור פורה לבחינתו. מאמר זה מבוסס על ניתוח התמלילים של 32 הפזמונים שנכללו בחמש תכניותיו של הצ'זבטרון, שב-26 מהם – כ-80 אחוזים – נוכח האתוס החלוצי בגרסת הפלמ"ח, ומתוכם חולצו הנחותיו והתמורות שחלו בו בתקופת המלחמה בשנים 1948-1950. תמלילי פזמונים נעשו גורם מעצב תודעה באירופה מסוף המאה ה-19, אז התפשטה השירה בציבור ונהייתה למסמן של קבוצות חברתיות כמו ארגוני ספורט, איגודי עובדים, אגודות סטודנטים ותנועות נוער. בדומה רווחה השירה בציבור גם בחברה היישובית,¹⁸ ומילאה תפקיד חשוב בהנחלת החלוציות כדת אזרחית ובביסוסה. חיים גורי תיאר את תרבות תנועות הנוער במונחים של 'דת' ו'פולחן' וציין כי 'השירים ששרו היו אולי תחליף לתפילה' וכי 'היה יסוד כמעט דתי' בהתייחסות אליהם.¹⁹ אלמוג הדגיש כי כחלק מ'הדת הציונית' היו הפזמונים חלק מ'ספרות ציונית ליטורגית' שכללה 'שירה חלוצית [...] פזמונים, מסכתות' שחזרו ושונונו בבתי הספר ובתנועות הנוער ו'נהפכו לכלי פולחן וחינוך לאומי'.²⁰

תנועות הנוער הפכו את השירה בציבור לאמצעי לחינוך פוליטי ו'לחיזוק תחושת השייכות של היחיד לקבוצה'.²¹ שינון התמלילים במהלך השירה בציבור סייע לזכירתם והקנה לתוכניהם תפוצה רחבה וממד טקסי, שהקל על הפנמת האתוס החלוצי שהיה גלום בהם. רפרטואר השירים בתנועות הנוער היה שילוב של יזמות איסוף ולימוד מקומיות ושל

17 ובר, האתיקה הפרוטסטנטית, עמ' 19-23, 39-40, 76-77, 164, 168.

18 נתן שחר, 'שוב יוצא הזמר אל הדרך: השירה בציבור ורפרטואר השירים בתנועות השומר הצעיר', ישראל, 23 (2016), עמ' 333-334.

19 חיים גורי, 'תנועות הנוער כעילית משרתת', בתוך: מרדכי נאור (עורך), תנועות הנוער 1920-1960: מקורות, סיכומים פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים [1989], עמ' 222-225.

20 אלמוג, הצבר, עמ' 45-46; עוד ראו: טלילה אלירם, בוא, שיר עברי: שירי ארץ ישראל: היבטים מוזיקליים וחברתיים, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2006, עמ' 138.

21 אלמוג, שם, עמ' 365-366.

שירונים רשמיים שפרסמו התנועות ו'המרכז לתרבות' של ההסתדרות, שקיים מפעל הוצאה לאור של שירוני זמר עברי.²² כחלק מתרבות השירה בציבור זכו גם פזמוני הצ'זבטרון לחשיפה רחבה, ולצד ההופעות של הלהקה הם הופצו על גבי תקליטים ונדפסו בשירונים ממסדיים וכאלו שראו אור בהוצאות מסחריות.²³

לתמלילים נודעת חשיבות רבה ב'שירי ארץ ישראל', סוגה שגם פזמוני הצ'זבטרון נמנים עמה.²⁴ ראובן שוהם קבע במחקרו על 'שירי הזמר ההמנוניים של היחידות הלוחמות' כי הם משקפים לא רק 'את רוח היחידות הלוחמות ואת האתוס שלהן, אלא מבקשים גם לנסוך בנמענים את הרוח הנכונה הדרושה לביצוע משימותיהן'. לדבריו, מטקסטים אלה, בכללם רבים מתמלילי הצ'זבטרון, אפשר ללמוד 'מהם השינויים שעברו על הלך הרוח הלאומי בכלל ושל היחידות הלוחמות בפרט', וכן 'מהו האתוס הקונצוזואלי שהם משקפים או מבקשים להשליט'.²⁵ דן מירון כינה את פזמוני מלחמת העצמאות – ובמרכזם את אלה של גורי, חפר והצ'זבטרון – 'ז'אנר שירי "שימושי"', שהנחיל הן את הווי הפלמ"ח והן את רוח התקופה והאתוסים שלה. לדבריו, השירה מכאן והפזמונאות מכאן מילאו תפקיד מנוגד בהנחלת האתוסים: בהנצחת נופלי תש"ח התמודדה השירה 'עם הבעייתיות של האתוס, המקיים עצמו על השכול'; ואילו הפזמון כוון 'לאשרר את האתוס שבשמו ולשמו נהרגו'.²⁶ עוד הדגיש מירון כי חפר השתמש בפזמוניו כדי לקבוע את 'עקרונות האתוס הפלמ"חי הרשמי'.²⁷ ואכן חפר, שהיה ממקורביו של מפקד הפלמ"ח, יגאל אלון,²⁸ הגה את רעיון הצ'זבטרון, ייסד אותו, פיקד עליו וחיבר את רוב תמלילי פזמוניו. באמצעות הפזמונים התאים חפר את האתוס החלוצי לתמורות שחלו בהרכבו החברתי של הפלמ"ח ובמעמדו הציבורי – תחילה עם פרוץ מלחמת העצמאות, ולאחר מכן בעקבות פירוקו – והקנה אותו לחבריו.

- 22 אילנה אוקן, 'שירי תנועות הנוער', בתוך: נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, עמ' 260; אלמוג, שם, עמ' 363-364; נתן שחר, 'שוב יוצא הזמר', עמ' 334-339; הנ"ל, 'השיר הארץ-ישראלי בשנים 1920-1950: היבטים סוציומוסיקליים ומוסיקליים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1989, עמ' 112.
- 23 על התקליטים ראו: בן-ש"ך, **הצ'זבטרון**, עמ' 31, 34; על השירונים ראו: שם, עמ' 29, 36, 40, 54.
- 24 אלירם, **בוא, שיר עברי**, עמ' 113-117.
- 25 ראובן שוהם, 'אין עם אשר ייסוג מחפירות חייו': פואטיקה, רטוריקה ותמטיקה בשירי הזמר ההמנוניים של היחידות הלוחמות **1930-2010**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 9.
- 26 דן מירון, 'שוב יוצא הזמר: עדותם של פזמונים', בתוך: הנ"ל, **מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות**, האוניברסיטה הפתוחה וכתר, תל אביב וירושלים 1992, עמ' 237-239, 253-255, 265.
- 27 שם, עמ' 255.
- 28 לב-ארי, **הצ'זבטרון**, עמ' 39, 49-50. וראו גם: בן-ש"ך, **הצ'זבטרון**, עמ' 76, 104.

ג.

לצד תודעת העילית המשרתת והיחוד המתבדל, בולט באתוס החלוצי של הפלמ"ח יסוד נוסף: שלילה של הערכים הבורגניים שהיו מקובלים בסביבה החברתית שממנה באו חבריו בהווה, כצידיק לאימוצם בעתיד. משה ליסק ודן הורוביץ – ששילבו בין זיכרונותיהם כחברי הפלמ"ח לתובנותיהם כחוקרי החברה הישראלית – הדגישו את ההמשכיות בין תנועות הנוער החלוציות ובין הפלמ"ח והאתוס החלוצי שלו.²⁹ בתקופת היישוב שילבו תנועות הנוער בין שלוש מסורות של ארגוני נוער שהתפתחו במחצית הראשונה של המאה ה-20: הקומסומול בברית המועצות, הצופים בבריטניה והוואנדרפוגל בגרמניה.³⁰ כמו הקומסומול, גם תנועות הנוער היו אמצעי לחינוך אידיאולוגי ולגיוס פוליטי; וכמו הצופים והוואנדרפוגל, הן הנחילו לחניכיהן את הערכים הבורגניים. הצופים והוואנדרפוגל נקטו דרכים מנוגדות כדי לסגל את הנוער לסדר הבורגני: תנועת הצופים חינכה לערכיו, ואילו הוואנדרפוגל מרדה בהם. עם זה הוואנדרפוגל לא שללו את תקפותם, אלא השעו אותם, זמנית, בגיל הנעורים, כדי להכשיר את אימוצם החוזר בגיל הבגרות. חיים שצקר ראה בהשעיית הערכים הבורגניים את ציר הפעולה החינוכית של תנועת הנוער הגרמנית. לדבריו, חבריה 'לא יצאו להלחם בחברה הבורגנית', ובמוקד ביקורתם לא עמד 'ניתוח החברה', אלא 'הניתוח של מועקתם הנפשית'. לכן גם הפתרון שהציעו – 'החברותא' – לא היה 'אלטרנטיבה ריאלית, כוללת, בעלת סיכויי מימוש הלכה למעשה', אלא 'מזור לנפשם הכמהה' בחברה הקיימת. הוואנדרפוגל, לפי שצקר, הציעה למתבגרים אשליה חווייתית, וכך הרחיקה אותם מתנועות פוליטיות שאיימו על הסדר הבורגני ואפשרה להם לקבל את ערכיו בתום תקופת ההתבגרות.³¹

בדומה לזה, השפעת הערכים הבורגניים על האתוס החלוצי ניכרה גם בתנועות הנוער החלוציות. לדברי הורוביץ הורכב דור הפלמ"ח מ'חניכי תנועות הנוער החלוציות ובווגרי בתי ספר תיכוניים' שרובם באו ממשפחות 'ששמרו על זיקה לתנועת העבודה'.³² ענת הלמן קבעה כי בתקופת המנדט היו ל'תת-התרבות הפועלית' בערים מאפיינים בורגניים. לדבריה, להבדיל מערי התעשייה האירופית, שבהן 'היו הפועלים מעמד מובהק', בארץ ישראל 'המבנה המעמדי היה מטושטש יותר': 'רוב הפועלים' הגיעו 'מסביבה בורגנית'

29 משה ליסק, 'הפלמ"ח והפלמ"חיות', בדורם ובפרספקטיבה היסטורית', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), 'פלמ"ח: שתי שיבולים וחרב, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור [תל אביב] 2000, עמ' 321-324; דן הורוביץ, תבלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי, כתר, ירושלים, 1993, עמ' 45-48.

30 ראובן כהנא, נעורים והקוד הבלתי פורמלי: תנועת נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט-מודרניים, מוסד ביאליק, ירושלים, 2007, עמ' 41-72.

31 חיים שצקר, 'תנועת הנוער היהודית בגרמניה בין השנים 1900-1933', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 19-27.

32 הורוביץ, תבלת ואבק, עמ' 45-48.

והדבר 'השפיע על תרבותם'. בשל רקע בורגני זה, 'תהליך הפרולטריוזציה' של חברי תנועת העבודה היה 'כרוך בשינוי רדיקלי באורח החיים'. שינוי כזה אכן התרחש, לדבריה, ביישובים החקלאיים, אבל בערים 'היתה הטרינספורמציה מוחלטת פחות ולפיכך מורכבת יותר', והחיים בהן היו אפוא 'מיזוג לא נוח של אידיאולוגיה פועלית וסגנון חיים בורגני'.³³ ליסק ציין כי כמו תנועות הנוער במרכז אירופה ובמזרחה, גם תנועות הנוער החלוציות 'ניסו למצוא את שביל הזהב בין נטיות לקונפורמיות חברתית ותרבותית עם עולם המבוגרים לבין נטיות למרד בסביבתן'.³⁴ ראובן כהנא הדגיש כי לפני הקמת המדינה פעלו תנועות הנוער החלוציות 'בקרב צעירים, בעיקר בני מעמדות הביניים', וככאלה הן היו מצד אחד 'מובלעות אוטונומיות', אבל מן הצד האחר 'נתונות להנחיה ופיקוח מצד המבוגרים'.³⁵ שאל פז תיאר את דור ההורים של 'רוב חברי תנועות הנוער החלוציות' כמי 'שאחרי עלייתם הלכו לחיות בערים, המשיכו לראות את עצמם כחלוצים, אך עם הזמן הלכו ו'התברגנו''.³⁶ ישראל קולת הסביר כי תנועות הנוער החלוציות התפתחו במעגל חברתי שאמנם ראה בעצמו את התגלמות המרד הציוני, אבל התבססותו יצרה 'חברה יציבה יחסית, זעיר בורגנית, שבה גדלה הדאגה למשפחה, לקניין ולמעמד'.³⁷ הסופר יעקב שבתאי תיאר ביצירותיו קבוצה זו כ'מיגזר חברתי של פועלים, פקידים, ואינטליגנציה',³⁸ שלפי דרור בורשטיין התנהל 'כבורגנות זעירה שעוסקת, באופן אובססיבי, בדרכים להתעשרות ולנוחיות'.³⁹ רבקה בר-יוסף הדגישה כי אף 'שברמת הדיונים האידיאולוגיים, בעיקר בקרב האליטות של תנועת הנוער, דובר הרבה על מרד', למעשה 'הפעילות התנועתית היתה של [...] תיעול רצון המרד של הנוער לפסים לגיטימיים'. כך מילאו תנועות הנוער 'פונקציה חינוכית ממוסדת [...] שהורים רבים ראו אותה בעין יפה, כל עוד לא הסיקו הצעירים את המסקנות הסופיות'. ואכן, לדבריה, רק מעטים מבוגרי תנועות הנוער עזבו את 'מסלול החיים המקובל של המשפחה'.⁴⁰

בוגרי תנועות הנוער החלוציות שנטשו את 'מסלול החיים המקובל' עשו זאת לרוב בדרך של הצטרפות להכשרות: תחילה לכאלה שנועדו להשלים או להקים קיבוצים, ואחר כך להכשרות המגויסות של הפלמ"ח. לצד הגשמת יעדים אלו, היו ההכשרות גם

33 ענת הלמן, אור וים הקיפיה: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 186-187, 205-207.

34 ליסק, 'הפלמ"ח והפלמ"חיות', עמ' 321.

35 כהנא, נעורים והקוד הבלתי פורמלי, עמ' 78.

36 שאל פז, פנינו אל השמש העולה: הניכוי תנועת הנוער החלוציות ובורגניהן בני הדור השני 1947-1967, מוסד ביאליק ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים וקריית שדה בוקר 2016, עמ' 17.

37 'רב-שיח: תנועות הנוער - מרד, אוונגרד או הליכה בתלם?', בתוך: נאור (עורך), תנועות הנוער 1920-1960, עמ' 8.

38 יעקב שבתאי, זכרון דברים, מפעלים אוניברסיטאיים הוצאה לאור, תל אביב 1977, עטיפה אחורית.

39 דרור בורשטיין, 'הוא היה סקפטי, עוד בשנות השבעים', הארץ, 9.8.2006.

40 'רב-שיח: תנועות הנוער', עמ' 9.

מנגנון שמיסד את השעיית הערכים הבורגניים ואת 'מסלול החיים המקובל של המשפחה'. ליסק קבע כי דור הפלמ"ח הפנים את 'האתוס המרכזי של תנועות הנוער החלוציות', וכי הפלמ"ח שימש 'מעין שלוחה או שלב נוסף בתהליך החיברות' של רבים מחניכיהן.⁴¹ אלון קדיש הצביע על התפקיד שמילאו הכשרות הפלמ"ח בתהליך ההתבגרות של חבריהן – 'מעבר ממוסד בין מצב הילדות לבגרות', שאותו הגדיר במושג 'השלב הלימינאלי'.⁴² האופי הלימינאלי של הכשרות הפלמ"ח התגלה, לדבריו, במרד בדור ההורים, ש'התבטא בחיצוניות ובסגנון, אך לא בערכים',⁴³ כלומר מרד בגינונים הבורגניים, אבל לא בהשקפת העולם שהנחתה אותם. הפלמ"ח אכן הציע סגנון חיים חדש, שלפי אורי בן-אליעזר נעשה מקור הראיה ל'דור כולו', אבל חדשנות זו לוותה לדבריו ב'קונפורמיות', ויקרתו של הפלמ"ח נסמכה על קריטריונים להערכה חברתית, שתאמו את ערכי "האבות".⁴⁴

האתוס החלוצי היה אפוא אתוס היברידי – ששכפל את היסוד 'הטראנספורמטיבי' המאפיין, לפי אייזנשטדט,⁴⁵ אתוסים בכלל – וככזה הוא שיקף את 'המיזוג הלא נוח של אידיאולוגיה פועלית וסגנון חיים בורגני' שעיצב את דמותה של תנועת העבודה העירונית. כדי ליצור את המרחב הרעיוני והחברתי שיאפשר את קיום ההכשרות, ערער האתוס החלוצי בגרסת הפלמ"ח מצד אחד על דפוסי המשפחה והקריירה הבורגניים, אבל מן הצד האחר – ברוח תנועת הנוער הגרמנית – הוא לא שלל אלא רק השעה אותם לתקופת הגיוס החלוצי באופן שאפשר לחזור ולאמץ אותם בתום השלב הלימינאלי.

.ד

מלחמת העצמאות שמה קץ לתקופת ההכשרות, וכך חוללה שינוי עמוק באופיו של הפלמ"ח. בזמן המלחמה גדל מספר לוחמי הפלמ"ח מכ-3,000 בראשיתה לכ-8,000 בסיומה, וכ-1,000 מהם נפלו במהלכה, בעיקר בחודשיה הראשונים. בעקבות שינויים אלו הלך וגדל בפלמ"ח חלקם של מי שלא היו בוגרי תנועות הנוער וההכשרות,⁴⁶ וכמו שציינה אניטה שפירא, 'הגרעין הקשה של הפלמ"ח אמנם נשמר ברמת הפיקוד, אך לא עוד בשורות הלוחמים'.⁴⁷ תרומתו המכרעת של הפלמ"ח למאמץ המלחמתי ערערה את ההיגיון הצבאי של קיומו

41 ליסק, 'הפלמ"ח והפלמ"חיות'; הורוביץ, **תכלת ואבק**, עמ' 45-48.42 אלון קדיש, **לנשק ולמשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח**, מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחופץ, תל אביב 1995, עמ' 277-280.

43 שם, עמ' 151.

44 אורי בן-אליעזר, 'הפלמ"ח כראי דורו: מקורות חברתיים להיווצרות התניה בין עליונות חברתית לנחיתות פוליטית', **מדינה וממשל ויחסים בינלאומיים**, 23 (1984), עמ' 41-42.

45 אייזנשטדט, 'תמורה דתית, שינוי חברתי ומודרניזציה', עמ' 88.

46 פעיל, **פלמ"ח: הכוח המגויס של 'ההגנה'**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור [תל אביב] 1995, עמ' 88.47 שפירא, **יגאל אלון**, עמ' 405.

הנפרד, שחקה את בסיסו החברתי ועשתה אותו פגיע פוליטית. מבחינה צבאית, במהלך המלחמה איבד מטה הפלמ"ח את הציוד לקיומו: יחידות הפלמ"ח היו לחטיבות, והקשר הישיר שלהן למטכ"ל הקטין את זיקתן למטה הפלמ"ח. בד בבד הלך המטה והתדלדל, שכן מפקדיו הצטרפו לחטיבות הפלמ"ח ולמטה חזית הדרום בפיקודו של יגאל אלון.⁴⁸ מבחינה חברתית, עם פרוץ המלחמה העניק פיקוד הפלמ"ח לצרכים הצבאיים קדימות על פני השיקולים התנועתיים,⁴⁹ שינוי שהביא לידי פירוקן למעשה של ההכשרות: הן נותקו מהקיבוצים, חבריהן שולבו כלוחמים בגדודי הפלמ"ח או בתפקידי פיקוד ומטה ביחידות השונות של צה"ל, והבנים הופרדו מהבנות. מבחינה פוליטית זיהויו של הפלמ"ח עם מפ"ם – שנהנתה מהילת הצלחותיו והשתמשה בה לצורכי תעמולה – עורר את חששו של בן-גוריון, ומשיקולים מפלגתיים וממלכתיים כאחד הוא חתר לפרק הן את מטה הפלמ"ח והן את יחידותיו.⁵⁰

ייחודו הצבאי, החברתי והתרבותי של הפלמ"ח שימש בידי תומכיו צידוק להמשך קיומו הנפרד. היתרונות הצבאיים שנבעו, לטענתם, מן הקיום הנפרד ושימורם עמדו במוקד מאמציהם של מפקדי הפלמ"ח למנוע את הפירוק, שהעסיק באופן אחר גם את אנשי השורה: הם הוטרדו בייחוד מהצורך לוותר על מאפייניו החברתיים של הפלמ"ח כגון היעדר גינוני הייררכיה וטקס של דרגות ומסדרים.⁵¹ ואולם נראה שתדמית זו לא תרמה להכרה בנחיצותו של הפלמ"ח, ואפשר שאף להפך: התבדלותו עוררה גם התנגדות, שסייעה למי שתבעו את פירוקו. גלבר טען כי את 'הדחיפה האחרונה' לפירוק מטה הפלמ"ח נתנו 'מפקדי צה"ל שצמחו מן ההגנה, [...] הללו היה בליבם מימי בדלנותו האליטיסטית בתוך ההגנה בשנים שקדמו למלחמה'.⁵² כלומר, ההתנגדות שעוררה 'תחושת המסדר' של האתוס החלוצי והרצון לבטל את התנאים החברתיים שאפשרו את היחד המתבדל היו מהגורמים שיצרו את האווירה הציבורית שהקלה על בן-גוריון את פירוק הפלמ"ח.

שולמית קרן טענה כי ההסבר המקובל בדבר אחריותו של בן-גוריון לפירוק הפלמ"ח הוא 'חלקי בלבד, וכדרכם של הסברים חלקיים אף מטעה', והציעה פרשנות חלופית המדגישה את תפקידן של תנועות הנוער בפירוק הפלמ"ח, לאחר שהן הגיעו למסקנה כי הוא חדל מלספק מסגרת הולמת להכשרות.⁵³ לדבריה, חברי ההכשרות 'התקשו להסתגל לאורח חיים צבאי במצב מלחמה' ולשילובם של חיילים 'מן הגיוס הכללי' בגדודי הפלמ"ח. שילוב זה 'הקשה עליהם' משום שהיה כרוך במפגש עם 'אנשים לא מוכרים', עם 'חברה חדשה', עם

48 מאיר פעיל, 'פלמ"ח – ייחודו הצבאי', בתוך: ויץ (עורך), שתי שיבולים וחרב, עמ' 59-61; שפירא, שם, עמ' 387-388.

49 פעיל, שם, עמ' 52.

50 יואב גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, שוקן, ירושלים ותל אביב 1986, עמ' 211-224.

51 ראו להלן.

52 גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, עמ' 223.

53 שלומית קרן, בין השיבולים והחרב: תנועות הנוער והקמת הנח"ל, משרד הביטחון – ההוצאה לאור [תל אביב] 1991, עמ' 9-10.

'תרבות של שעשועים ובידור שהיו זרים לדרכם', והביא לידי 'תחושת איבוד הזהות והיחוד' של הפלמ"ח,⁵⁴ כלומר הזהות והיחוד שעיצב היחד המתבדל בהשראת האתוס החלוצי. חובת הגיוס הכללי שהוכרזה לאחר הקמת המדינה דחקה את תנועות הנוער והפלמ"ח ליחסי שותפות יריבות. התנועות ציפו שהפלמ"ח יכיר בצורכי התנועות בכלל ובצורכיהן של ההכשרות בפרט ויאפשר לחבריהן גיוס ושירות נפרדים. בסוגיית הגיוס היה מטה הפלמ"ח שותף לתנועות ועשה מאמצים רבים להבטיח שההכשרות ימשיכו להתגייס ישירות לפלמ"ח, ולא דרך מנגנון הגיוס הכללי. ואולם בד בבד הקנה פיקוד הפלמ"ח עדיפות עליונה לצרכים הצבאיים, שתבעו את פיזור חברי ההכשרות בין יחידותיו. בסוגיה זו, הדגישה קרן, מצא עצמו מטה הפלמ"ח במאבק כפול: מצד אחד הוא נאבק באגף כוח אדם במטכ"ל כדי להמשיך את הסדר הגיוס המיוחד להכשרות; ומן הצד האחר הוא נאבק בתנועות כדי לכפוף את ההכשרות לצורכי הלחימה, צעד שמשמעותו הייתה פירוקן כמסגרות חברתיות.⁵⁵ המשבר בין הפלמ"ח לתנועות הנוער הוחרף גם בשל מספרם הגדול של הנופלים מקרב חברי ההכשרות, שחלקן, לפי קרן, 'נמחצו במלחמה'. שיעור החללים הגבוה עורר בתנועות 'תהיות על ההיגיון שבשילוב בין הפלמ"ח להכשרות'. היו שראו בכך את 'הפקרת ההכשרות', והכאב והתסכול 'מצאו פורקן בהתבטאות נגד הפלמ"ח ומטהו'.⁵⁶ תנועות הנוער ניסו להגיע לידי הבנה מחודשת עם הפלמ"ח על מקומן של ההכשרות במסגרתן, אבל ניסיונות אלה לא צלחו בשל 'הפער בין שאיפות הפלמ"ח לאלו של תנועות הנוער': הפלמ"ח חתר להמשיך להיות 'חיל המחץ של הצבא' ו'רזרבה ארצית', ואילו התנועות רצו לראות בו 'חיל של הכשרות מגוייסות בעל אידיאולוגיה חלוצית ומחוייבות לעתיד ההתיישבות'.⁵⁷ כישלון המגעים הביא בהדרגה את תנועות הנוער לידי ההכרה ש'הפלמ"ח סיים את תפקידו כמסגרת האירגונית הבלעדית' לבוגריהן, ולמסקנה שיש להקים 'מסגרת חדשה אשר תבטיח את מטרת כל התנועות לשמור על גרעיני ההכשרה להתיישבות'. מהלך זה הסתיים באוגוסט 1948 בדרישתן המשותפת של כל תנועות הנוער החלוציות להקים מסגרת גיוס להכשרות שתחליף את הפלמ"ח, דרישה שבעקבותיה הוקם הנוח"ל.⁵⁸ מאיר פעיל, שהיה חבר הפלמ"ח ומאוחר יותר, כהיסטוריון, כתב את תולדותיו, עמד על השלכותיו של המשבר שהתפתח בין תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות ובין הפלמ"ח על פירוקן. לדבריו:

בעקבות האבדות הרבות בדרגים הלוחמים של הפלמ"ח ושל כלל צה"ל, החלו ההנהגות של תנועות הנוער החלוציות ושל ההתיישבות העובדת לחשוש, שמא האבדות המופלגות בקרב לוחמי 'ההכשרות המגוייסות' תחבלנה ביכולתם של הגופים

54 שם, עמ' 12, 33-38. לגישה שקרן מבקרת ראו למשל: איל כפכפי, 'פירוק הפלמ"ח במסגרת הממלכתיות הסמכותית', *זמנים*, 33 (1990), עמ' 96-100.

55 קרן, *בין השיבולים והחרב*, עמ' 28-30.

56 שם, עמ' 36.

57 שם, עמ' 40-54.

58 שם, עמ' 64-66, 70-72, 88-90.

החלוציים הללו לקיים בגמר המלחמה את יעודם החלוצי – המשך התיישבותי. לפיכך החלה לפעול שתדלנות חדשה, צנועה אבל יעילה, למען שכנוע שר הביטחון והפיקוד העליון שיפסיקו את הגיוס האוטומטי של גרעיני תנועות הנוער החלוציות אל הפלמ"ח.

'פעילות חרוצה ושקטה זו', הדגיש פעיל, הביאה לידי ניתוק הקשר בין הפלמ"ח לתנועות הנוער החלוציות, שהיו 'מקור כוח האדם המסורתי של הפלמ"ח'. כך 'נחסם עורק החיים' שבאמצעותו קיבל הפלמ"ח את 'תגבורותיו הצעירות האיכותיות המשמעותיות ביותר', דבר שהיה בבחינת 'פגיעה כמעט סופנית בעצם ייחודו'.⁵⁹ הקדימות שהעניקו תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות להתיישבות ולהכשרות מסבירה, לדעת אסנת שירן, גם את כישלון המאבק המשותף שניהלו הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי נגד פירוק מטה הפלמ"ח כשלושה חודשים מאוחר יותר. הכישלון שיקף לדבריה את 'שינוי האינטרסים של התנועות הקיבוציות. תהליך שחרורן של ההכשרות, שהוא לאחר פירוק מטה הפלמ"ח, היה תהליך מבורך מבחינתן, אף על פי ששחרורן צמצם את שורות הפלמ"ח'.⁶⁰ ואכן דב פלג, שהיה אחראי על גיוס הכשרות השומר הצעיר לפלמ"ח, הדגיש כי הקיבוץ הארצי לא היה מוכן להקריב את ההתיישבות למען הפלמ"ח.⁶¹ הפסקת הגיוס של בוגרי תנועות הנוער החלוציות סימנה אפוא את קצו של הפלמ"ח עוד בטרם קיבל בן-גוריון את ההחלטה הסופית על פירוקו בנובמבר 1948. מכאן עולה שלמרות הגרסה שטיפח הפלמ"ח, פירוקו היה בין השאר גם פרי דבקותן של תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות באתוס החלוצי: לאחר שהן חדלו לראות בפלמ"ח אמצעי למימושן, הן חתרו להמשיך את היחד המתבדל של ההכשרות בגרעיני הנח"ל.

מאבקו של הפלמ"ח נגד המהלכים לפירוקו – שהיו ברורים יותר ויותר מאז אביב 1948 – השתקף גם בשינוי דגשיו של האתוס החלוצי: מיחד מתבדל שמטרתו גיוס חבריו למען מטרות לאומיות ותנועתיות, להתבדלות שמטרתה הבטחת מעמדם וזכויותיהם של לוחמיו; ומשלילת הערכים הבורגניים והמשפחתיים לאימוצם ולחיתירה למימושם. תפנית זו בדגשיו של האתוס החלוצי שהתחוללה בפלמ"ח באה לידי ביטוי בולט בפזמוני הצ'יזבטרון.

ה.

מדוע הוקם הצ'יזבטרון? שני הסברים מנוגדים לשאלה זו הוצעו על ידי שני קצינים במחלקת ההסברה במטה הפלמ"ח, שהייתה אחראית על פעילותו של הצ'יזבטרון. מתו מגד תיאר את הצ'יזבטרון כהמשך מסורת ההווי והבידור שהתגבשה בתקופת ההכשרות.

59 פעיל, 'פלמ"ח – ייחודו הצבאי', עמ' 61.

60 אסנת שירן, 'ברית החרב והשיבולים: הפלמ"ח ותנועות ההתיישבות', בתוך: ויץ (עורך), שתי שיבולים וחרב, עמ' 137.

61 קרן, בין השיבולים והחרב, עמ' 88-89.

בדברים שנשא בכינוס של מפקדי הפלמ"ח שנערך לרגל פירוקו, אמר מגד כי הצ'יזבטרון הוא 'ערך פלמחאי':

הצ'יזבטרון – ובזה הוא נבדל מיתר הלהקות הצבאיות – הורתו ולידתו וצמיחתו בתוך הפלמ"ח, בכינוסים מעין הכינוס הזה. את שיריו ומערכוניו חיברו, אמנם, פלוני ואלמוני – אך למעשה חוברו על ידי הפלמ"ח כולו, מתוך השורות באו ואל השורות הם מובאים.⁶²

לעומת זה, בדברים שכתב צביקה דרור שנים אחדות מאוחר יותר לספר הפלמ"ח, הודגש ההבדל בין הווי ההכשרות ובין הופעות הצ'יזבטרון:

השינוי הגדול הראשון בפעולות ההסברה והתרבות בפלמ"ח, שבא עם המלחמה, נגרם ע"י הניתוק מהמשקים והריכוז במחנות עצמאיים. [...] ככל שרבתה העייפות בשורות הלוחמים, כן גדל הצורך בבידור. עד אותו זמן לא היינו רגילים לארגן שעשועים ובידור בעזרת אמנים מהחוץ. כל מה שנעשה בשטח זה, צמח מלמטה. מתוך השורות עצמן. אך עתה, עת נתרחב היקף הפעולה לאין שיעור, שוב אי אפשר היה להסתפק בכך. [...] הגענו גם להתפתחותו של התיאטרון הפלמ"חי – 'הצ'יזבטרון'. [...] הלהקה שהיתה פה להווי החדש והמיוחד שנוצר ביחידות.⁶³

המחקר נוטה להעדיף את גישת ההמשך בנוסח מגד על פני גישת השינוי בנוסח דרור. שמעון לב-ארי קבע כי הלהקה 'צמחה מהווי חיילים, שנוצר בערבים מסביב למדורות',⁶⁴ ושמואליק טסלר סבור כי הצ'יזבטרון חשף 'את התרבות וההווי שהתפתחו בפלמ"ח במפגשים השונים ובערבים סביב המדורה'.⁶⁵ ואולם השוואה בין התפקיד החברתי שמילאה פעילות ההווי והבידור בתקופת ההכשרות לתפקיד החברתי שמילאו הופעות הצ'יזבטרון במלחמת העצמאות מלמדת על יתרונה של גישת השינוי על פני גישת ההמשך. בתקופת ההכשרות היה ההווי המשותף – שגובש בפעילויות התרבות, הפנאי והבידור – אמצעי לכינון היחד המתבדל כמרכיב מרכזי באתוס החלוצי של הפלמ"ח. קדיש מציין כי בהכשרות נבנה 'עולמו הפנימי של הפלמ"ח' על בסיס טקסים אחדים כגון המדורה, הצ'יזבט והשירה בציבור.⁶⁶ במדורה 'זכתה חויית ההשתייכות הקבוצתית להדגשה ולחזיון עד כדי זיהוי מעמד המדורה עם זהותה של הקבוצה', ובד בבד היא 'הפכה לסמל לרוחו ולמהותו של הפלמ"ח, לרעות ולעשייה חלוצית'.⁶⁷ המדורות היו אחד המוקדים של תרבות

62 זרובבל גלעד בהשתתפות מתי מגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, ב, ארגון חברי הפלמ"ח והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשט"ז, עמ' 1003.

63 שם, עמ' 753-754.

64 לב-ארי, 'הצ'יזבטרון', עמ' 39.

65 טסלר, שירים במדים, עמ' 37-39, 41.

66 קדיש, למשק ולנשק, עמ' 194.

67 שם, עמ' 196-197.

'הסחיבות', שהגדירה את 'קווי התיחום' בין הפלמ"ח לסביבתו. הסחיבות – בדרך כלל של חברי הכשרות מהקיבוצים המארחים – היו גנבות של רכוש לצורכי הקולקטיב, או חלק ממנו, מבעלי הרכוש החוקיים שהוגדרו כמחוץ לקולקטיב. הן זכו ללגיטימציה בתוך הקולקטיב, למרות אי-חוקיותן, וההבחנה בין 'סחיבה' ל'גניבה' חפפה לדבריו את ה'הבחנה בין "אנחנו" ל"הם"'.⁶⁸

תפקיד דומה של הגדרת גבולות הקבוצה בפלמ"ח היה לצ'יבט, ששימש, לפי קדיש, 'אמצעי שאיפשר לקבוצה ולפרט החבר בה לדבר על עצמם' ולהתמודד 'עם מצבים ותקופות קשים במיוחד'.⁶⁹ אלמוג מדגיש כי 'המוטיב הקבוצתי בולט מאוד בצ'יבטים', שמסורת הסיפור שלהם 'כללה יסודות מובהקים של "עבודת קבוצה" (מעין דינמיקה קבוצתית מחזורית מאולתרת)', והיא עוררה 'אסוציאציות משותפות, זכרונות משותפים והומור קבוצתי'.⁷⁰ חקר הספרות מדגיש כי הצ'יבט היה מוכר 'לשופי הסוד בני הזמן והמקום', ההווי המתואר בו היה 'לוקלי ומוכר אינטימי לקהל היעד המוגדר, היינו למחלקת הפלמ"ח, והעלילה הייתה 'חלק מן ההווי המקומי, והטפסי של החבורה'. גם גיבורי הצ'יבט היו 'דמויות מוכרות יפה, המשתייכות לקבוצה האינטימית של קהל המאזינים או מתחככות בשוליה'. הצ'יבט נכתב 'ליודעי ח"ן בלבד, בבחינת "זר לא יבין"',⁷¹ וככה סייע להבניית היחד המתבדל של הפלמ"ח.

הפזמונים שחוברו בתקופת ההכשרות פנו גם הם לקבוצות מוגדרות בתוך הפלמ"ח. גורי וחר – שערכו את אוסף פזמוני הפלמ"ח, רובם מהתקופה שקדמה לצ'יבטרון – ציינו כי 'לכל מחלקה היה, כנראה, המשורר שלה. ישנם שלא הגיעו לידיעת הרבים ונתרו בבחינת נביאים בעירם'. לפזמונים שמור 'מקום בתעודת הזהות של התקופה; ואם לא של "התקופה", הרי לפחות של המחלקה או הפלוגה'. הם הצביעו על הקושי בעריכת הספר, שכן הפיצול בין יחידות הפלמ"ח – ובעיקר בין ההכשרות – הקשה על שיקום 'הפספס ההרוס של הגירסה הנכונה' של הפזמונים, ואנשים שונים הכירו 'נוסח שונה' של המנגינות.⁷² בתקופת ההכשרות היה אפוא לחברי הפלמ"ח בסיס תרבותי משותף, שהתגבש בתנועות הנוער, אך תוכני ההווי והבידור שהתפתחו בו היו פרי של יצירה קבוצתית עצמית בעלת אופי מקומי, שהתנהלה בכל יחידה בנפרד, וכך הם שימשו אמצעי להנחלת האתוס החלוצי ולטיפוח היחד המתבדל, שהעצימו את ניכור הפלמ"ח מסביבתו.

פרוץ מלחמת העצמאות הביא לידי שינויים חברתיים מהירים בפלמ"ח, שלא אפשרו את המשך דפוסי ההווי והבידור שהתגבשו בתקופת ההכשרות. אחד הגלויים המוקדמים של שינוי זה היה במערך ליווי השיירות לירושלים וממנה. הפלמ"ח קיבל את האחריות

68 שם, עמ' 191-194.

69 שם, עמ' 200.

70 אלמוג, הצבר, עמ' 375.

71 ראובן שהם, בין הנודרים ובין הנדרים: פואטיקה תמטיקה ורטוריקה ביצירת חיים גורי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2006, עמ' 158.

72 גורי וחר (עורכים), משפחת הפלמ"ח, עמ' 4-5, 242.

על הגנת הדרך לירושלים בראשית דצמבר 1947, ואופי המשימה חייב את חבריו לפעול במשותף עם אנשי ההגנה והנוטרים.⁷³ תחילה נפל עיקר הנטל של ליווי השיירות על 'הרזרביסטים', אנשי המילואים של הפלמ"ח, שלא התקיים ביניהם הקשר החברתי ההדוק שאפיין את ההכשרות.⁷⁴ כך, לוחמות הפלמ"ח, שהיו 'כמעט מחציתו של כוח המלווים' ומילאו בו תפקיד חיוני, היו 'נערות שנתאספו מכל קצווי הארץ, מהכשרות ומחלקות פלמ"ח שונות ומתוך "הרזרבה" הירושלמית'. בעקבות הניתוק מיחידותיהן לוחמות אלו 'הרגישו עצמן בודדות ו"ירוקות" בהווי החדש', ומצבן החברתי בראשית המלחמה היה 'לקוי ביותר, ופעמים אפילו מיאש'.⁷⁵ בדומה, גדוד 'שער הגיא' של הפלמ"ח, שהיה כוח עיקרי בליווי השיירות, הורכב מצירוף של הכשרות, מגויסים בודדים ועולים חדשים – שילוב שבעקבותיו היו יחידותיו 'רחוקות אחת מחברתה מרחק נפשי וחברתי ואיגוני'. הגדוד התאפיין גם ב'אנשים בלתי מאורגנים', ש'היו "בעיות קשות" ודרשו טיפול מרובה', ורק לאחר זמן ממושך הצליח המאמץ 'לגבש מהם יחידות חברתיות וקרביות'.⁷⁶ תנאי המלחמה שינו בהדרגה את דמותם של לוחמי הפלמ"ח כפי שהתגבשה בהכשרות, ודרור מציין כי 'החיים על קו הקץ נותנים אותותם בסגנון הדיבור, בכובד הראש התופס את מקומה של קלות הדעת המאפיינת את ההווי במחנות העבודה והאימונים'.⁷⁷

ביטול התנאים החברתיים שהצמיחו את ההווי ההכשרות, יצר צורך בתחליף תרבותי שישמר את היחד המתבדל, יסמן את הפלמ"ח ויבחין את חבריו מן הסביבה הצבאית החדשה שבתוכה הם נאלצו לפעול. חיים חפר זיהה את הצורך בתחליף כבר בראשית המלחמה – בעקבות פגישותיו עם מלווי השיירות בתל אביב – וראה בכידור המקצועי את התשובה המתאימה. בינואר 1948, בעקבות שיחות עם קצין התרבות של הפלמ"ח, נתן שחם, הציע חפר ליגאל אלון להקים את הצ'יזבוטרון, והצעתו התקבלה.⁷⁸ לרעיון הצ'יזבוטרון הגיע חפר בהשראת ספרו של אדגר סנאו **כוכב אדום בשמי סין**, שבו תוארה פעולתו של 'התיאטרון האדום' בצבא הגרילה הקומוניסטי של מאו טסה טונג.⁷⁹ לפי סנאו, הציג התיאטרון האדום מופע שהיה 'צירוף של מחזונים, ריקוד, זימרה ופנטומימה' וייוחד ל'תעמולה פוליטית' גלויה. התעמולה אמנם הייתה 'חסרת דקות ועידון', אבל בעלת 'חיוניות עזה', הצופים 'הקשיבו בפועל ממש לנאמר', והתקיים 'מין שיתוף בין השחקנים לבין הקהל'.⁸⁰ את מקום התעמולה המהפכנית של התיאטרון האדום תפס בצ'יזבוטרון שימור האתוס החלוצי של

73 צביקה דרור, **הראל: הקרב על ירושלים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005, עמ' 25, 28, 36-40, 43.

74 גלעד ומגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח**, ב, עמ' 91-92.

75 שם, עמ' 95-96.

76 שם, עמ' 102-103.

77 דרור, **הראל**, עמ' 43.

78 יעקב בר־און, 'הלהקה', **במחנה**, 7.5.1986; לב־ארי, 'הצ'יזבוטרון', עמ' 39; איה גוזס־סבוראי,

פלמחאיות במלחמת תש"ח, קיבוץ דליה 1997, עמ' 239; דרור, שם, עמ' 38.

79 בן־ש"ך, 'הצ'יזבוטרון', עמ' 12.

80 אדגר סנאו, **כוכב אדום בשמי סין**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"י, עמ' 98-105.

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

הפלמ"ח. לשם כך המשיך הצ'יזבטרון את ה'שפה הרשמית של הפלמ"ח', שלפי קדיש הפכה טקסים כגון המדורה 'לסמל לרוחו ולמהותו של הפלמ"ח, לריעות ולעשייה חלוצית, עד כדי הסתפקות בסמל כמציין מערכת של ערכים ועבר משותף המובנים אליהם'.⁸¹ לאחר שבשל אילוצי המלחמה פורקו ההכשרות, יצר אפוא הצ'יזבטרון תחליף צרכני – שבתכנית החמישית עתיד היה להיעשות מסחרי – להווי ולבידור שהתפתחו בהן כאמצעי לשימור היחד המתבדל של הפלמ"ח.

ההבחנה בין תקופת ההכשרות לתקופת המלחמה מאפיינת, לפי יוסי בן-ברוך, את ספרות הפלמ"ח בכלל:

אין כל זהות בין הספרות המוכרת בביקורת ובמחקר כ'ספרות הפלמ"ח' הקנונית לבין ספרות המלחמה שנכתבה על ידי מי שהיו לוחמי הפלמ"ח במלחמת העצמאות. [...] פרוצופו של הפלמ"ח השתנה פעמים אחדות במשך שנות קיומו; 'ספרות הפלמ"ח' הקנונית היא ספרות הנשענת על עולם חוויות השייך לשנות הפלמ"ח הראשונות, לכל המאוחר עד סוף מלחמת העולם השנייה. ההכשרות המגוייסות, שהרחיבו את שורות הפלמ"ח, שינו את פניו. [...] שפת העגה, המדורה-פינג'אן-קפה הצ'יזבאט ומיני-הזמר [...] כל אלו נתגבשו עוד באהלי פלוגות הפלמ"ח הראשונות. ההכשרות המגוייסות הוסיפו לז'אנר הזה את האווירה של 'פיקניק של תנועות הנוער' (בלשונה של נתיבה בן-יהודה), אבל בין אלה לבין עולם חוויות של מלחמה, המצמיח ספרות מלחמה על מטעניה המיוחדים [...] קיים הבדל עצום.⁸²

הבחנתו של בן-ברוך בריבוד דורי בספרות הפלמ"ח מלמדת שחפר עמד על המעבר מדור ההכשרות לדור המלחמה כבר בזמן – ולמעשה בראשית – התרחשותה, ובתמלילים שכתב לפזמוני הצ'יזבטרון נתן ביטוי לחילופי התקופות, ולשינויים ב'רוח הזמן'. חפר ואלון ייסדו את הצ'יזבטרון בראשית 1948 כאמצעי להשגת שני יעדים משלימים: הראשון, להתאים את פעולות ההווי והבידור של הפלמ"ח לתמורות שחולל מצב המלחמה; והשני, לשמש מכשיר חינוכי-עמולתי בידי פיקוד הפלמ"ח. עם התגברות המהלכים לפירוק הפלמ"ח במחצית השנייה של 1948, נוסף לצ'יזבטרון יעד שלישי: חידוד ייחודו התרבותי של הפלמ"ח כמשקל נגד לשחיקה שחלה בצידוק הצבאי לקיומו הנפרד. כדי לעמוד ביעדים פוליטיים אלה, רידד חפר את הגילויים החברתיים והתרבותיים של תקופת ההכשרות למספר מועט של סטריאוטיפיים, שנוסחו בפזמונים ושימשו להבניה מחדש של דימוי הפלמ"ח כסמל ההקרבה והקרבתן של לוחמי תש"ח. פזמוני הצ'יזבטרון הפכו את הווי ההכשרות לנוסטלגיה, ששיזורה המדומיין סייע לשימור היחד המתבדל ולהנחלת האתוס החלוצי. הווי ההכשרות שימש בידי חפר כחומר גלם לבידור מקצועי מגויס ואחיד,

81 קדיש, *למשק ולנשק*, עמ' 197.

82 יוסי בן-ברוך, 'מעבותות הווי לספרות מלחמה: "ספרות הפלמ"ח" מתש"ח עד עכשיו', עתון 77, יא, 99-98 (1988), עמ' 25.

שייצוגיו מוצו וגובשו לכדי מותג שניתן היה לצריכה באופן יחידני. על ידי הפרדה בין יוצרים לצרכנים ומתוך ניתוק הווי ההכשרות מהקשריו החברתיים, הפך הצ'זבטרון את 'הפלמ"ח' למגדיר של זהות פרטית שאינה תלויה בשיוך למסגרת מחייבת, שמי שאימצו אותה זוהו כ'פלמ"חניקים' – מהלך שהלם את פירוק ההכשרות ואת מיזוגם של חברי הפלמ"ח כיחידים ביחידות צה"ל מכאן, ואת חיילי 'הגיוס הכללי' ביחידות הפלמ"ח מכאן. תפקידו של הצ'זבטרון כספק של בידור מקצועי לחברי הפלמ"ח שנותקו מההכשרות בולט ב'שיר הצ'זבטרון'⁸³ שכתב חפר לתכנית הראשונה. להבדיל מהחוייה הקבוצתית של ההכשרות, 'שיר הצ'זבטרון' פונה לחברי הפלמ"ח כיחידים, שהצ'זבטרון מקנה להם זהות של יחידה חברתית באמצעות קטעי הווי – 'קולקציה של צחוק וצ'זבטים' / שכמוהם מזמן לא שמעתם'. כך אפשרו פזמוני הצ'זבטרון לוותיקי הפלמ"ח לשחזר את חוויית היחד המתבדל, ולמגויסים החדשים, שלא התחנכו על האתוס החלוצי, לדמיין את הווי ההכשרות ולנכס בדיעבד את ההון החברתי שהיה גלום בו. הופעות הצ'זבטרון והשירה בציבור של פזמוני ביחידות הפלמ"ח שימשו כאתר שבו תורגל האתוס החלוצי בתנאים החדשים, ואושררה התבדלותם החברתית, ובהמשך גם המפלגתית, של חבריו. הצ'זבטרון היה אפוא מיזם פוליטי-בידורי, שנועד להחליף את ההכשרות כבסיס חברתי-תרבותי ליחד המתבדל, בסיס שבהדרגה היה לצידוק להמשך קיומו הנפרד של הפלמ"ח, גם כשהיגיון התפקודי צבאי לכך הלך והתפוגג.

.1

הצ'זבטרון זכה לאהדה רבה בקרב חברי הפלמ"ח, וגורי וחפר ציינו כי 'ספק אם היה עוד קהל שהודהה כל כך עם התיאטרון שלו'.⁸⁴ על הזדהות זו עמדה בזיכרונותיה נתיבה בן-יהודה, כשהדגישה את התפקיד שמילא הצ'זבטרון בטיפוח תודעת היחד המתבדל של הפלמ"ח:

והמצב הלך ונהיה יותר חרא מרגע לרגע. הקרן אור היחידה, אבל ממש – היחידה, היה צ'זבטרון. [...] ואז פתאום מודיעים שהצ'זבטרון בכבודו ובעצמו – יופיע אצלנו! וכאן – בסרפנד! באולם הגדול! אף אחד לא רצה להפסיד דבר כזה. [...] כל הזמן היינו גוש אחד, גדול ועצום, יחד מלוכד ופקוק. וכל הזמן עפו כל מיני שאגות, 'נדע עליזים וזקופי ראש לנשום אוויר פסגות!', שהיתה סיסמה מקובלת בפלמ"ח, או, 'לפקודה תמיד אנחנו!' וכולם מסביב ענו, 'אנו אנו הפלמ"ח!', או 'ראשונים תמיד אנחנו!', וכו' וכו'. אחד לא רחוק ממני נתן צעקה: 'אם בי.ג'. היה רואה אותנו פה – הוא לא היה מעיז לפרק אותנו' ומרחוק נשמעה התשובה, 'את הפלמ"ח – לא יפרקו!!!'.

83 חיים חפר, 'שיר הצ'זבטרון', בתוך: בן-ש"ך, 'הצ'זבטרון, עמ' 20.

84 גורי וחפר (עורכים), 'משפחת הפלמ"ח, עמ' 220.

במצב שבו היינו – אף אחד לא יכול היה לרכז אותנו לגוש אחד כזה, ואף אחד לא יכול היה להביא אותנו לאקסטזה – רק 'הצ'יזטרון' הזה. ועל התרומה הזו שלהם, לנפשות שלנו הדוויית – אף אחד בפלמ"ח לא שכח להם את זה.⁸⁵

במהלך שלוש שנות פעולתו העלה הצ'יזטרון ארבע תכניות, כלהקה צבאית, שהצגות הבכורה שלהן נערכו בפברואר, באוגוסט ובאוקטובר 1948, ובאפריל 1949; ותכנית חמישית, כלהקה אזרחית, שהצגת הבכורה שלה התקיימה באפריל 1950.⁸⁶ נעמי פולני, מוותיקות הלהקה, ציינה כי בשירי התכנית הראשונה לא הייתה 'תהודה למתרחש סביב'. אף שהפלמ"ח כבר היה נתון יותר מחודשיים ב'מאבק דמים' של מלחמת העצמאות, 'התכנים היו קניין העבר', ורובם התמקדו בהווי הפלמ"ח מהתקופה שקדמה למלחמה 'עם כל סיפורי הכוזב וה'מעליש', 'דחילק', 'מבסוט', 'סיפורים שהיו 'מידועים ומוכרים'.⁸⁷ היא הוסיפה שהתוכן של שירי הצ'יזטרון השתנה לאחר הקמת המדינה – כלומר מהתכנית השנייה ואילך – אז 'התחלנו לשיר גם שירים אחרים [...] בנימה "פחות רגועה" ו"לא כל-כך" סלחנית'. את השינוי הסבירה פולני כך:

כשהיינו למדינה [הוקם] המטה הכללי לצה"ל, שנטל את הפיקוד על המערכה – לאחר ששה חודשי המאבק הראשונים, הקשים והמרים. מכאן החלו לזרום בחוצות פקודות מטכ"ל חדשות, חוקים ונהלים זרים ב'שכונתנו'; כאלה שלא כל-כך מתיישבים עם 'ההלכה הפלמ"חאית' – לא עם הלכות הלחימה ולא עם הלכות החברה, שהן הן 'הנשק הסודי' של 'החטיבה'. מעתה צמחה ושגשגה לה קצונה ומטעמיה, צצו ג'ובניקים שבעי רצון; אדמיניסטרציה במיטבה; גם פוליטיקה החלה מרקדת – הכל בהתהוות.⁸⁸

פולני הציגה שני הסברים שונים, ולמעשה מנוגדים, למקור ההבדל בדגשים בין תכניתו הראשונה של הצ'יזטרון לתכניתו הבאות. לפי הסבר הראשון, התכנית הראשונה לא התייחסה לאירועי המלחמה משום שתכניה 'היו קניין העבר'. בגישה זו מחזיק גם שמואליק טסלר, שטען כי כוכבי התכנית הראשונה היו 'כשרונות אמנותיים' שקובצו מכל פלוגות הפלמ"ח, והעלו 'אוסף של קטעים' שהם 'הציגו בעבר בהכשרות'.⁸⁹ ההסבר השני שהציעה פולני מסביר את שינוי התכנים בחששות מפני פירוק הפלמ"ח. נקודת המפנה, לדבריה, הייתה בתום 'ששה חודשי המאבק הראשונים', כלומר במאי 1948, אז פיטר בן-גוריון את ישראל גלילי מתפקיד ראש המפקדה הארצית של ההגנה,⁹⁰ אירוע שלצד מהלכים נוספים

85 נתיבה בן-יהודה, **כשפרצה המדינה**, כתר, ירושלים 1991, עמ' 203-205.

86 בן-ש"ך, **הצ'יזטרון**, עמ' 16-18.

87 שם, עמ' 63.

88 שם, עמ' 74.

89 טסלר, **שירים במדים**, עמ' 37-39.

90 אניטה שפירא, **מפיתורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 28-36; גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח**, עמ' 118-140.

להקת הצ'יזבטרון בהופעה לפני חיילים במבצע חורב, דצמבר 1948. בקדמה נעמי פולני ושייקה אופיר

נתפס כאות לכך ש'מפרקים את הפלמ"ח'.⁹¹ ההסבר השני של פולני יותר את השינויים במגמתם החברתית-פוליטית של פזמוני הצ'יזבטרון, אבל יש לדייק אותו: מבחינת התוכן שתי התכניות הראשונות הן רצף אחד, והשינוי ניכר רק מהתכנית השלישית – שבכורתה נערכה כאמור באוקטובר 1948 – סדר זמנים שהולם גם את ההתפתחויות שהיו קשורות בפירוק הפלמ"ח.

פזמוני הצ'יזבטרון משקפים את התמורות שחלו בנסיבות החברתיות והפוליטיות של פעולתו: שתי התכניות הראשונות התמודדו בעיקר עם הצורך לשחזר את הוויי הכשרות ולהתאים אותו לתבנית של בידור מקצועי הפונה ליחידים כאמצעי לשימור האתוס החלוצי של חברי הפלמ"ח ולהנחלת היחד המתבדל למגויסים החדשים לחטיבה; שלוש התכניות האחרונות, לעומת זאת, התמודדו בעיקר עם ההשלכות של פירוק הפלמ"ח על לוחמיו ועל משוחרריו. בפזמוני שתי התכניות הראשונות הבלתי חפר שנים מיסודותיו של האתוס החלוצי: הוא הדגיש את התגייסות הפלמ"ח לשירות האומה והאדיר את נכונותם של חבריו להקרבה ללא תנאי במלחמה; ובד בבד הוא שלל את הערכים הבורגניים של רכוש ומשפחה בשל מצב החירום בהווה, אבל במסורת תנועות הנוער גם הכשיר אותם כמסגרת לחיי השגרה בעתיד.

91 בן-יהודה, כשפרצה המדינה, עמ' 157-158.

נכונות ההקרבה של הפלמ"ח הועלתה על נס בתכנית הראשונה במונולוג 'אני עקיבא'⁹², שחיבר חיים חפר ודקלם כוכב הלהקה, שייקה אופיר.⁹³ לימים תיארו גורי וחפר את עקיבא כסמל 'לכל אותם שווייקים אמיצים, נאמנים ומסורים עד תום', אלה 'שלא נולדו חיילים [...] אבל בלעדיהם – איך אפשר היה?'⁹⁴ המסר במונולוג הוא נכונותם של לוחמי הפלמ"ח להתגייס ללא תנאי לכל משימה: 'אני עקיבא / אם יש איזו צרה – אני, אני בה'. כשהמפקד אומר לו 'צריך ללכת', הוא משיב 'נו מילא, אם צריך ודאי אלך'. הגיוס נהיה בהדרגה להקרבה: עקיבא ממעיט בערך הסכנות והקשיים שמפניהם מזהיר המפקד טרם קרב, ומסתער על האויב במהלכו. אלא שבעודו מסתער הוא מגלה ש'הכלי נעצר / הכדור הוא עקר / או ודאי קפיץ נשבר / – איזה זפת!...! מחדל החושף את דלותו החומרית של הפלמ"ח, הפוגעת בכורשרו הצבאי, שעליה מחפים לוחמיו במסירות נפשם. גורי כינה את לוחמי הפלמ"ח 'אביונים' ו'יחפים'⁹⁵ וחפר חזר ורומם את הדלות והמחסור כיסודות מהותיים ביחד המתבדל, אבל בד בבד הוא גם דמיין את ביטולם. כך חיבר חפר בין האתוס החלוצי לאתוס הבורגני, חיבור שמצא את ביטויו בפזמון 'היה היה פלמ"חניק', שנכתב לתכנית הראשונה:

היה היה פלמ"חניק
קראו לו מוישה-אש – מעלש!
אל המם-מם הלך הוא
רק סוודר לבקש – מעלש! [...]

היה לו קר כהוגן
כשהסתכל בראי – מעלש!
אך המם-מם אמר לו:
לך לאפסנאי – מעלש! [...]

מטה פלוגה ישב אז
ודן על הצידוד
מובן שהעניין
הועבר מיד לגדוד – מעלש! [...]

מטה הגדוד ישב אז
ופתרון ביקש –
איך ימצא הסוודר
למען מוישה-אש – מעלש! [...]

92 חיים חפר, 'אני עקיבא', שם, עמ' 24.

93 ראו הערך 'הצ'זבטרון' בוויקיפדיה. במונחי ימינו מדובר בביצוע שמזכיר ראפ.

94 גורי וחפר (עורכים), משפחת הפלמ"ח, עמ' 204.

95 לכינוי 'אביונים' ראו: בן-ש"ך, הצ'זבטרון, עמ' 11; לכינוי 'יחפים' ראו: חיים גורי, 'מחול היחפים',

בתוך: גלעד ומגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, ב, עמ' 1010.

ראה אז ידידנו
כי אין מי שילביש – מעלש!
מהר – ולשבוע –
הוא התגייס לחי"ש – מעלש! מכאן מוסר השכל:
כמה חם לחי"ש – מעלש! [...]⁹⁶

'היה היה פלמ"חניק' מתמקד בניגוד שבין הפלמ"ח ובין החי"ש – הכוח המגויס הרחב של ההגנה,⁹⁷ 'הדרקס האלה מ"קרייתי"', בלשון היחד המתבדל של בן-יהודה.⁹⁸ ניסיונותיו של הפלמ"חניק להשיג סוודר חושפים הן את המחסור ששרר בפלמ"ח, אבל גם את התעלמות מפקדיו מרווחתם של חייליו כתולדה של הסגפנות החלוצית. לבסוף, כדי להתגונן מפני הקור, נאלץ הפלמ"חניק להתגייס לשבוע לחי"ש, שכניגודו של הפלמ"ח וכהתגלמות תשומת הלב הבורגנית לנוחיות אישית, דאג שחייליו יקבלו את הציוד הדרוש.⁹⁹ הכפילות שאפיינה את יחסו של האתוס החלוצי לערכים הבורגניים – שמצאה ביטוי בהשעייתם, כלומר בדחייתם כשלב לקראת קבלתם החוזרת – עומדת גם במוקד הפזמון 'הפרוטה והירח', שכתב חפר לתכנית השנייה:

הביטי נא אל הירח
אולי תהיי קצת מבסוטה
בינינו כל אחד יודע
שבכיסוי אין אף פרוטה
הוי הפרוטה והירח
מה נורא האביב
עם גירעון בתקציב
לו רק הייתה פרוטה אחת
היה האושר בא מיד
הוי הפרוטה והירח
הוי הפרוטה והירח
זה צמד חמד מני אז
אם יש פרוטה ויש ירח
אז הרומן חביבי זז
הוי הפרוטה והירח
נעליים צריך
ומכנסיים צריך

96 חיים חפר, 'היה היה פלמ"חניק', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבוטרון, עמ' 22.

97 מאיר פעיל, מן 'ההגנה' לצבא ההגנה, זמורה-ביתן-מודן, תל אביב 1979, עמ' 161-174.

98 בן-יהודה, כשפרצה המדינה, עמ' 157.

99 גורי וחפר (עורכים), משפחת הפלמ"ח, עמ' 208.

וגם חגור חדש צריך
במקום דמי חופש יש בטיח
הוי הפרוטה והירח

הוי הפרוטה והירח
מצב רומנטי עד בלי די
כי לפלמ"חניק יש ירח
אך איפה הפרוטה אחי

הוי הפרוטה מן הירח
רחוקה עד מאוד
ובינתיים עבוד
אולי יבוא עוד יום אחד
וייפגשו בבת אחת
גם הפרוטה והירח

הוי הפרוטה והירח
הנושא הוא ישן
אך הוא מתאים בכל זמן
רעי לו פעם אך הייתה
פגישת ירח ופרוטה
היה השיר יותר שמח.¹⁰⁰

חפר משתמש בדימוי 'הפרוטה והירח' כדי להדגיש את הזיקה בין הרכוש לאהבה: השניים הם 'צמד חמד מיני אז', ולכן 'מצב רומנטי' אפשרי רק 'אם יש פרוטה ויש ירח', שכן רק אז 'הרומן חביבי ז'. לפלמ"חניק 'יש ירח', אבל 'הפרוטה מן הירח / רחוקה עד מאוד', ולכן הוא חולם ש'יבוא עוד יום אחד / וייפגשו בבת אחת / גם הפרוטה והירח'. בינתיים היעדר הפרוטה מסביר את חסך האהבה בפלמ"ח ואת כמיהתו של הפלמ"חניק לשלב בין השניים. כך, מכשיר 'הפרוטה והירח' את תפיסת הרומנטיקה הבורגנית,¹⁰¹ וכד בכד, ברוח האתוס החלוצי של תנועת הנוער והפלמ"ח, הוא גם מאשרר את השעייתה הזמנית לתקופת ההכשרה והמלחמה.

השעיית הרומנטיקה כשלב הכרחי בתהליך כינונו של הפלמ"חניק כלוחם, והדגשת הניגוד בין הרומנטיקה הבורגנית לחספוס החלוצי כמאפיינים את יחסי הגברים והנשים בפלמ"ח, עומדות במרכזם של עוד כמה מפזמוני שלוש התכניות הראשונות. ב'דחילק', מוטק'ה' הפלמ"חניק והפלמ"חניקית אינם מסוגלים ליצור קשר שחורג מהווייתם כלוחמים,

100 חיים חפר, 'הפרוטה והירח', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבטרון, עמ' 32.

101 אווה אילוז, האוטופיה הרומנטית: בין אהבה לצרכנות, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ולוד 2002, עמ' 209-215.

והזיקה הרומנטית ביניהם נרמזת במילה 'דחילק', המבטאת מתח בין קרבה לסיוג.¹⁰² ב'מוטי' הנשים מייצגות את הסדר הזעיר בורגני הנשאף, ואילו מוטי, כפלמ"חניק טיפוס, מתקשה להביע את רגשותיו ואינו מגיב לניסיונות החיזור שלהן או עושה זאת באופן מגושם, כמו שמספרת אחת מהן: 'כשנכנסתי אל החדר / והוא זרק אותי ישר מן החלון'.¹⁰³ ב'הגיפ' הריגוש הרומנטי מתואר כנסיעה בג'יפ ב'ספיד', כשניסיון החיזור של הפלמ"חניק במהלכה מסתיים ב'פנצ'ר! איזה מן חרבון', ורק התקלה מאפשרת לזוג לשבת יחדיו 'עד אור הבוקר'.¹⁰⁴ ב'ציפ' מתואר השיכרון הרומנטי שמטילים תכסיסי החיזור הבורגניים של ציפ על לוחמי הפלמ"ח: 'היא אתמול אמרה: יקיר לי / את שפתי לך אתן [...] / ורומנס אמרה, תשיר לי'; וכך היא 'התחילה' עם אחד וביקשה להתבודד עם אחר.¹⁰⁵ הפלמ"חניקים אמנם חושקים בציפ, אבל בשל מצב המלחמה מתגברים על יצרם בעזרת דימוי, דוחה, של גופה לנשק: 'רק הגוף שלה מזכיר לי / מחסנית כזאת של ברן'; ויש לה קול כמו לדרידקה / כמו דוידקה בצרורות'. ב'הן אפשר', שנכתב בהפוגה הראשונה,¹⁰⁶ תיאר חפר את הלוחם ה'חולם על פגישה רחוקה' עם אהובתו בחדרה ה'מחכה בחיורון קירותיו', או אפילו ב'משלט או בדרך עפר'. ואולם החזרה על הצירוף 'הן אפשר' מדגישה את הכרת הלוחם בהעדר האפשרות של פגישה 'בין עשן ובין אש', וכי במהלך המלחמה אפשר רק לחלום על פגישת האוהבים, שתוכל להתממש רק בסיומה.

ההשעיה הרומנטית, החוזרת בפזמוני הצ'יזבטרון, הולמת את דפוס ההתנהגות המינית שטופח בתנועות הנוער בהשראת האתוס החלוצי, כמו שסיפרה בזיכרונותיה נתיבה בן-יהודה:

אחד הנושאים שהיו טאבו חמור – היה מין, שרוב הבחורים שנהרגו – נהרגו בתולים. כמעט אף אחד לא העיז ללכת במין עד הסוף, רק עם אשתו. רק אחרי הנישואים. [...] היו אצלנו בודדים שהעיוז, [...] מי היו ה'נועזים'? בודדים בין המפקדים, שהיו יותר מבוגרים כמובן. אבל בעיקר הרווקים מבין חברי המשקים, הנהגים, אלה מה'בודדים' שלא היו חברי הכשרות והיו יותר עירוניים. כל מיני כאלה שלא נולדו בארץ, חוץ-לארציים, שעוד הספיקו לקבל חינוך אחר בגולה.¹⁰⁷

התנהגות מינית 'נועזת' – כניגודה של ההשעיה הרומנטית – אפיינה אפוא את מי שלא הפנימו את האתוס החלוצי: מי שהתבגרו בגולה ולכן לא התחנכו בתנועות הנוער, וכן מי שלא היו חברים בהכשרות. קדיש ציין כי גם בהכשרות ניכר הבדל בהתנהגות המינית בין בוגרי תנועות הנוער ובין מי שלא השתייכו למעגל החברתי של תנועת העבודה:

102 חיים חפר, 'דחילק מוטקה', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבטרון, עמ' 21.

103 הנ"ל, 'מוטי', שם, עמ' 28-29.

104 הנ"ל, 'הגיפ', שם, עמ' 30-31.

105 הנ"ל, 'ציפ', שם, עמ' 37.

106 הנ"ל, 'הן אפשר', שם, עמ' 35; 'הן אפשר', אתר זמרשת.

107 נתיבה בן-יהודה, 1948: בין הספרות, כתר, ירושלים, 1981, עמ' 297-300.

הצ'זבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

מתקבל הרושם, שקיים היה יחס הפוך בין הפעילות המינית בהכשרות לבין אינטנסיביות ההכשרה התנועתית של חברי ההכשרה ומשכה. השפעה דומה היתה לחינוך בבתי ספר תיכוניים עירוניים שהשתייכו לזרם ההסתדרותי או נטו לו, ושאימצו את הגישה שהיתה מקובלת בתנועות הנוער.¹⁰⁸

מזיכרונותיה של בן-יהודה עולה גם כי בפלמ"ח התקיים מתח משלים בין האתוס החלוצי לערכים הבורגניים. לדבריה, כל עוד התנהל המאבק 'בשביל הציונות, בשביל המולדת היקרה', אימצו היא, 'הנועות', וידידה, 'מהצנועים של תנועות הנוער', את ערכי החלוציות. אבל בד בבד לא יכלו שניהם 'לסבול את הבלגן של הפלמ"ח. את החברה'מניות הזו, שהיתה ההפך מלקיחת אחריות', ואת העובדה ש'כל מיני דברים, כמו סדר ומשטר - היו "בורגניים" בעיני הפלמ"ח. מותרים. לוקסוס. בולשיט'. שניהם ציפו 'שזה כל זה, יגמר: - מוזיקה! אמנות! כל הדברים היפים! נוכל להתעסק יומם ולילה רק בדברים היפים'.¹⁰⁹ השעיית הרומנטיקה הייתה אפוא חלק מההשעיה של מכלול הערכים הבורגניים, שהייתה אחד מיסודותיו של האתוס החלוצי; וכשם שפזמוני הצ'זבטרון ביטאו את דחייתם בהווה, כך הם ביטאו גם את הכשרתם וקבלתם בעתיד.

.ז.

הפזמונים שכתב חפר לתכניתו השנייה של הצ'זבטרון שיקפו את תמונת העתיד של הפלמ"ח והציגו את האימוץ החוזר של הערכים הבורגניים כמימושו של האתוס החלוצי. ביטוי בולט לתפיסה זו נמצא בפזמון 'היו זמנים':

יבוא היום, ועוד תשב אל מול האח,
וגם הגב יהיה כפוף כחטוורת,
ותיזכר אז בימיך בפלמ"ח,
ותספר על זאת אגב עישון מקטרת.

ומסביב, ומסביב ישב הטף,
ואשתך גם היא מופלגת בשנים
תזיל דמעה ותקנח את האף,
ותיאנח: היו זמנים, היו זמנים...

היו זמנים,
אז במשלט ישבנו,

108 קדיש, למשק ולנשק, עמ' 188, 191.

109 בן-יהודה, בין הספירות, עמ' 300-301.

היו זמנים,
לחמנו ואהבנו,
עכשיו דבר אין להכיר –
על המשלט יושבת עיר,
אולי בזכות אותם זמנים...

ותספר אזי על כיבושים וקרב,
והקטן בין הילדים יעיר בלחש:
ובכן, זה סבא שהציל את המצב,
מסבא שכזה באמת, באמת, יש נחת...

ואז תראה את זרועך החשופה,
ובה צלקת שהגלידה משנים
ותחייד, את זאת הן סבתא אז ריפאה,
נו, ומאז – היו זמנים, היו זמנים...

ואם תמשיך ועוד תוסיף קצת לדבר,
וגם מוסר תטיף בקול צרוד, מזקין,
פתאום, הבכור שביניהם חיש יתנער
ויענה: אח, סבא, מה אתה מבין?...

ואז תדע שזהו חולי מדבק,
ואז תחשוב, אולי צודקים הם הבנים,
בשעתו הייתי גם אני צודק, –
אבל עכשיו... היו זמנים, היו זמנים...¹¹⁰

'היו זמנים' ממוזג בין ההווה של המספר בין ההווה של המספר כלוחם פלמ"ח, ובין החזרה ל'מסלול החיים המקובל של המשפחה' בעתיד: כסב הוא ישב בחיק משפחתו מול האח, יעשן מקטרת, יספר בגעגוע על מלחמה ואהבה ויטיף מוסר לנכדיו בשם ערכי הפלמ"ח. אלא שכחלק מהנרמול הבורגני הוא יטיל ספק בערכי העבר שלו עצמו, יגלה שהם תלויי גיל ותקופה, ויחוש שהם מאבדים מתוקפם עם תמורות העתים. חוויית המספר מקבלת ביטוי גם בנוף המתמסד, כשאת 'המשלט', כסמל ההקרבה החלוצית,¹¹¹ מחליפה 'עיר', כסמל החברות הבורגני; כך המשלט הוא עיר בהתהוות כשם שהפלמ"חניק הוא בורגני בהתהוות.

המעבר מהשלב החלוצי של 'במשלט ישבנו' לשלב הבורגני של 'תשב אל מול האח' היה אמור להתרחש בהמשך למיסודו של הפלמ"ח, שלדעת 'הפיקוד הבכיר' שלו צריך היה

110 חיים חפר, 'היו זמנים', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבוטרוון, עמ' 33.

111 דן מירון, 'זמירות מארץ להד"ם: מקומה של נעמי שמר בחיינו', איגרא, 1 (1984), עמ' 228.

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

להיות ה'גרעין אשר עליו יתבסס הצבא הסדיר של צה"ל – שלאחר המלחמה', כמו שציינ פעיל, 'לפחות בכל הנוגע לכוחות השדה הקרביים של צבא היבשה'.¹¹² את חזון העתיד של פיקוד הפלמ"ח תרגם חפר לפזמון 'בת שבע', שבו שמה של הגיבורה, כהאנשה של הפלמ"ח, מרמז ליום השנה השביעי ליסודו.¹¹³

עת אל ענן אמריא על כנף הרוח
אני זוכר בת שבע רק אותך
ועת עם ליל המטוס ינוע
הוא לכוכב נשבע כי לא ישכח

גם אם רחקנו הן אתך אנחנו
בהפצצה בברד הכדורים
את ברכתנו לך תמיד שלחנו
גם המנוע זמר לך ירעים

בת שבע, בת שבע
הזמר הוא לך
מדן עד באר שבע
אותך לא נשכח
ממרום השמים
לך זמר נשלח
נשתה נא לחיים
עם כל הפלמ"ח
בת שבע

עת אל החוף הגעתי עם הליל
והספינה הנה קרבה בלאט
חלמנו ילדתי הרבה עלייך
ומה, ומה תאמרי עלינו את

ועת המשחיתה נגחה נגוח
ולסיפון הוטלו פצצות הגז
את ברכתי שלחתי עד אין כוח
והגלים לך שרו כמו אז [...]

112 פעיל, הכוח המגויס, עמ' 94; הנ"ל, מן 'ההגנה' לצבא ההגנה, עמ' 234.

113 'בת שבע', אתר זמרשת.

בת שבע עת היית בחיתולייך
כבר במדבר גמאנו מרחקים
כל המדורות אז בערו אלייך
ושרו לך את שיר הותיקים

עתה גדלת יפית עלמה בת תואר
ואנו בדרכים האפילות
אותך זוכרים כי איך נוכל לשכוח
הקשיבי מה שרים לך הלילות [...]

בת שבע גם אני אשיר אלייך
ואת אותי כמעט שלא ידעת
אני אחד צנחן רק בן חודשים
אבל אתמול סיפרתי כבר צ'זובט

שלשום לראשונה לקרב הלכתי
והאימה זחלה ותעבור
אל האויב אז צרור בשמך שלחתי
וככה מזמר הוא לך הצרור.¹¹⁴

ב'בת שבע' מתואר הפלמ"ח כצבא סדיר שזרועות האוויר, הים והיבשה שלו מאורגנות, מצוידות ונכונות לקרב, להבדיל מתיאורו בפזמוניו הקודמים של הצ'זובטרון כצבא של אביונים ויחפנים שההעזה וההקרבה של לוחמיו מחפות על דלות אמצעי הלחימה העומדים לרשותם. הפזמון נפתח בדברי טייסי הפלמ"ח, ונראה שלא במקרה: 'מחלקת הטייסים' של הפלמ"ח סופחה בהסכמתו ל'שירות האוויר' של ההגנה כבר בנובמבר 1947 והשתלבה בו היטב.¹¹⁵ חיל האוויר שימש אפוא דוגמה למימוש החזון של הפיכת הפלמ"ח לגרעין של צה"ל. מחיל האוויר עובר חפר לתיאור תרומתו של הפלי"ם, שאותו קיווה פיקוד הפלמ"ח להפוך לגרעין חיל הים. ואולם בן-גוריון דחה הצעה ברוח זו שהגיש הפלמ"ח בראשית 1948, ובחודשים פברואר-אפריל 1948 נעשתה סוגיית סיפוח הפלי"ם לחיל הים חלק מהמחלוקת בשאלת עתידו של הפלמ"ח.¹¹⁶ מחיל הים ממשיך חפר לתיאור חוויותיו הקרביות של לוחם טירון, 'צנחן' בלשון הפלמ"ח,¹¹⁷ שמעידות על יכולתו של הפלמ"ח להיות תשתית לחילות היבשה.

הפזמון 'בת שבע' משקף אפוא את התפיסה שרווחה בפלמ"ח סמוך להכרזת המדינה כי הוא וערכיו יהיו הגרעין לצה"ל, שיתפתח בתוך ומתוך מסגרותיו. ואולם המשבר בין

114 חיים חפר, 'בת שבע', בתוך: בן-ש"ך, הצ'זובטרון, עמ' 26.

115 פעיל, הכוח המגויס, עמ' 96.

116 שם, עמ' 96-98.

117 כרמית מירון, 'רסיסי זיכרונות מימי הצ'זובטרון', במה, לה, 162 (2001), עמ' 75.

הפלמ"ח לבן גוריון, שהלך והתעצם במהלך 1948 ושעתיד היה להביא לידי פירוקו, שם לאל את תקוות חבריו. בנסיבות אלה, כמו שסיפרה בן-יהודה, נהיה 'בת שבע' מהמנון מיסודו הצבאי-מדינתי של הפלמ"ח לשיר מחאה ב'שפה סודית' נגד פירוקו.¹¹⁸ הניגוד בין תוכנו של 'בת שבע' ובין המשמעות שיוחסה לו עתיד היה לבוא לידי ביטוי בשינוי שחל במסר הגלוי של פזמוני הצ'זבטרון בסמוך לאחר הקמת המדינה.

ח.

לנוכח האפשרות הגוברת לפירוק הפלמ"ח, שינו חפר וגורי את תמונת העתיד שעיצבו באמצעות פזמוני הצ'זבטרון. את מקום ההבטחה למיסוד מדינתי-בורגני בנוסח 'בת שבע' ו'היו זמנים' בתכנית השנייה, תפסה מהתכנית השלישית, שעלתה באוקטובר 1948, האזהרה כי למרות קרבנם ותרומתם, עם תום המלחמה תפקיר הממשלה את לוחמי הפלמ"ח, ולכן כקבוצה עליהם להיאבק להבטחת מקומם במדינה. תמורה זו התחוללה במסגרת ההנחות של האתוס החלוצי: היחד המתבדל שינה את מטרתו, ומגויס להגשמת היעדים הלאומיים הוא החל לשמש כצידוק לגיבוש לוחמי הפלמ"ח, בהווה ולשעבר, לכוח שנאבק בשלטון כדי לגונן על חבריו; והניכור מהאומה הזין את התביעה לזכויות יתר מעמדיות במדינה. שינוי זה במגמתו של האתוס החלוצי נוסח בשיר 'הרעות', שחיבר גורי לתכנית השלישית.

המושג 'רעות' שימש בפלמ"ח כמילת קוד לציון הזיקה – הרעיונית, החברתית והנפשית – שלכידה את חבריו ובידלה אותם מחיילי שאר היחידות. כך למשל קרא ע' הלל, מן הבולטים שבמשוררי הפלמ"ח, לשיר לזכרו של איש שיירת הל"ה חיים בן-דור בשם 'לנשמת רע'.¹¹⁹ בדומה, את שירו 'רעות הלוחמים' הקדיש הלל ל'פלמ"ח'. השיר הנפתח במילים: 'רעי / הנה עולה השמש בתבור', מתאר את 'רוח הרעות' של הפלמ"ח ומדגיש כי 'היא אדירה גם מצבאנו הצעיר / כשם שהפלמ"ח / אדיר מלוחמיו'.¹²⁰ חפר זיהה בין 'הרעות' ל'פלמ"ח' בשירו 'רעות הלוחמים'. השיר הוא צוואה שלוחש לוחם פלמ"ח לרעו בעת ששניהם מדממים אל מותם בלילה שהוא 'גדול פי שבעים / כי בו הפלמ"ח בן שבע'. הלוחם מצהיר כי 'ועל כן, ירויים, איש אחיו לא נזנח / עד יומנו יטה לשקוע / ועל כן לא נוכל את אותו הפלמ"ח / עד רגע אחרון לשכוח'.¹²¹ השימוש במונח 'רע' לציון חברי הפלמ"ח חוזר ב'שיר פרידה לרע', שכתבו גורי וחפר במשותף לרגל פירוק הפלמ"ח. השיר, שהוקדש ל'חטיבות הפלמ"ח', נפתח בשורות 'במפגש השבילים ראינוך חוזר לאטך / וחשבנו: נאמר מילותים פרדה לך, רע'.¹²²

118 בן-יהודה, **כשפרצה המדינה**, עמ' 204.

119 ע' הלל, **ארץ הצהרים**, ספריית הפועלים, מרחביה 1950, עמ' 49-51.

120 שם, עמ' 52-53.

121 גלעד ומגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח**, ב, עמ' 268-269.

122 שם, עמ' 978-979.

המשמעות שקיבל המושג 'רעות' בפלמ"ח מקנה לשיר 'הרעות' אופי של שיח פנים-פלמ"חי, ולא של המנון לאחוות הלוחמים של צה"ל, כמו שניסה גורי למצב אותו שישה עשורים מאוחר יותר.¹²³ ככזה, בישר 'הרעות' על תמורה באתוס החלוצי של הפלמ"ח – משירות האומה לדאגה ללוחמיו, לרעים:

על הנגב יורד ליל הסתיו
ומצית כוכבים חרש חרש
עת הרוח עובר על הסף
עננים מהלכים על הדרך.

כבר שנה לא הרגשנו כמעט
איך עברו הזמנים בשדותינו
כבר שנה ונותרנו מעט
מה רבים שאינם כבר בינינו.

אך נזכור את כולם
את יפי הבלורית והתואר
כי רעות שכזאת לעולם
לא תיתן את ליבנו לשכוח
אהבה מקודשת בדם
את תשובי בינינו לפרוח.

הרעות נשאנוך בלי מילים
אפורה עקשנית ושותקת
מלילות האימה הגדולים
את נותרת בהירה ודולקת.

הרעות כנערייך כולם
שוב בשמך נחייך ונלכה
כי רעים שנפלו על חרבם
את חייך הותירו לזכר.¹²⁴

'הרעות' בנוי כנדר שנודרים לוחמי הפלמ"ח ששרדו את המלחמה ומוראותיה. הבית החוזר – 'אך נזכור את כולם' – מרמז לשבועה בשירו של אברהם שלונסקי 'נדר', שנכתב ב-1943 בתגובה לשואה והשפיע עמוקות על גורי.¹²⁵ כשם ששלונסקי מצהיר 'נדרתי הנדר לזכור את

123 ראו את דבריו של חיים גורי על כתיבת השיר ב'הרעות', אתר זמרשת.

124 חיים גורי, 'הרעות', בתוך: בן-ש"ך, הצ'זבוטרון, עמ' 34.

125 שהם, בין הנודרים ובין הנדרים, עמ' 9, 24, 26, 75.

הכל / לזכור – ודבר לא לשכוח;¹²⁶ כך מבטיח גורי 'אך נזכור את כולם / [...] כי רעות שכזאת לעולם / לא תיתן את לבנו לשכוח'. במלאת שנה למלחמת העצמאות, שבה שימשו לוחמי הפלמ"ח כ'מגש הכסף' להקמת המדינה,¹²⁷ העביר גורי את הדגש מהאומה אל הלוחמים ובחן את מצב 'הרעות' כמושג נרדף ליחד המתבדל של חבריו: 'כבר שנה ונותרנו מעט / מה רבים שאינם כבר בינינו'. זיכרון הרעים שנפלו, מדגיש גורי, אמור לשמר את הרעות בקרב הנותרים: 'את חייד הותירו לזכר'; והוא מצביע על השימוש שעל חברי הפלמ"ח לעשות במורשת הגבורה של חבריהם: 'הרעות [...] שוב בשמך נחייך ונלכה', משמע, זיכרון הרעות אמור להוסיף ולשמר את הפלמ"ח כקבוצה מובחנת ולהדריך את התנהלותם גם בעתיד. בפזמון 'הפלמח'ניק מחפש את המחר' המשיך חפר את הגיון 'הרעות' של גורי: הוא התאים את האתוס החלוצי לפירוק המסתמן של הפלמ"ח והצביע על מטרה חדשה כתכלית היחד המתבדל של הפלמ"ח:

הנה הערב כבר ירד על המדבר,
אבל אנחנו נספר עד כלות הליל,
איך הפלמח'ניק מחפש את המחר,
איך הפלמח'ניק למחר נושא עיניים.

בזה היום הולך הוא בעשן ואש,
והוא זוכר את הקרבות אשר עבר,
אבל עם ערב, טרם קרב שוב יתחדש –
תמיד, תמיד הוא מחפש את המחר.

הוא מחפש את המחר,
והוא ימצא אותו לבטח!
מן המשלט, מן המדבר,
הוא עוד יבוא, יבוא לפתע!
כי הוא חותר אליו בלי הרף,
למענו לוטש הוא חרב!
על כן, בטרם ליל עבר –
הוא מחפש את המחר.

הנה אחד את המחר רואה רק כך –
והשני את המחר רואה אחרת,
והשלישי, שמטבעו הוא מסובך,
את המחר רואה הוא בדרגה וחרב...

126 אברהם שלונסקי, 'נדר', בתוך: הנ"ל על מלאות (ששה סדרי שירה: כל שירי א. שלונסקי כרך ד), ספרית פועלים, תל אביב תשס"ב, עמ' 84.

127 נתן אלתרמן, 'מגש הכסף', דבר, 19.12.1947.

כך כל אחד פה מחפש, שמא ימצא
מחר זוהר, אשר כשמש עוד יואר,
על כן נקום, רעי, ונטכס עצה,
איך הפלמח'ניק יחפש את המחר. [...]

ובכן, נקומה ונצאה לחפש -
היש מחר, רעי, מתחת לשמים,
האם נראה אותו, כמו את עמוד האש
אשר הלך עם הפלמ"ח יומם ולילה!

- כי המחר, אחים, צריך להיות חזק,
לבל מחוץ, לבל מבית ימוגר!
על המחר, אחים, נטוש המאבק!
והפלמח'ניק מחפש את המחר! [...]¹²⁸

'הפלמח'ניק מחפש את המחר' מבטא הכרה בשינוי לרעה שחל במעמדו הציבורי של הפלמ"ח: את מקום המלחמה באויב לשחרור האומה תופס הצורך בגיוס ובגיבוש חבריו - ה'רעים' וה'אחים' - למאבק בעוינותו של שלטון המדינה שלהקמתה הם לחמו. בהתאם, משנה גם האתוס החלוצי את מטרתו, והיחיד המתבדל של הפלמ"ח מכוון לא רק כנגד האויב 'מחוץ', אלא גם כנגד האויב 'מבית'. זכר קרבנו הטרי של הפלמ"ח - 'הולך הוא באש ובעשן / והוא זוכר את הקרבות אשר עבר' - מלווה מעתה בחוויה חדשה של חיפוש אחר 'המחר', כלומר מטרה שתצדיק את קיומו הנפרד, ששוב אינה זהה ליעדיה של האומה, מטרה שלמענה 'לוטש הוא חרב'. כך נהיה 'חיפוש המחר' למהלך של מיסוד ההפרדה בין הפלמ"ח לאומה. חפר מדגיש כי 'חיפוש המחר' מלווה גם בפיצול רעיוני שמפורר את אחדותו של הפלמ"ח: 'הנה אחד את המחר רואה רק כך / והשני את המחר רואה אחרת'. כדי לקדם סכנה זו הוא קורא לליכוד פוליטי מחודש של חברי הפלמ"ח: 'על כן נקום, רעי, ונטכס עצה / איך הפלמחניק יחפש את המחר'. שכן 'המחר, אחים, צריך להיות חזק / לבל מחוץ, לבל מבית ימוגר!'. כמו גורי ב'הרעות', גם חפר מסמן אפוא את המאבק על 'המחר' כמטרה שתשמר את היחיד המתבדל של הפלמ"ח כנגד סכנת ההתפוררות שחולל תהליך פירוקו, שדחף את חבריו לחפש את עתידם כיחידים.

בפזמון 'השחרור', שנכלל אף הוא בתכנית השלישית, סרטט חפר את דמות 'המחר', כלומר את המטרה שלשמה על הפלמ"ח להתלכד מחדש לאחר המלחמה: מאבק משותף להבטחת עתידו הכלכלי של כל אחד מהם לנוכח הפקרתם כקבוצה לאחר שסומנו כיריבי השלטון.

לו נשב מול האש הבערת,
עת כוכב מתנוצץ על משלט,

128 חיים חפר, 'הפלמחניק מחפש את המחר', בתוך: בן-ש"ך, 'הציזבורון', עמ' 40.

לו יזכור זה הגדוד, ערב ערב,
את חייו שנתן למתת.

ובזרוח השחר על ראש האילן –
גם הזמר יבקע חרישי ועצור,
והגדוד שנלחם בקרבות התהילה,
כך ישיר את שירת השחרור:

השחרור, השחרור,
על כתפינו יובא מן הקרב!
השחרור, השחרור,
בדמינו טבלנו דגליו!
הסומא שנתן את עיניו –
הלוחם שנפל על פניו –
והכפר שרָטשו אדמותיו –
בלילם הזועם ואפור,
כך שרים את שירת השחרור!

אז לוחם בן יו"ד-חי"ת, בהיר עיניים,
אל האש התקרב ואמר:
השחרור העובר כאן הליל,
הוא הבית, העץ, המדבר.

השחרור הניצב עלי ארץ ודם –
לא יניח אף שעל בידי הפולש!
זו תכלית השחרור, שידי בני אדם
מגינות על חייה באש! [...]

ונשא את פניו אל הערב
וריקן הוא שרוול מעילו,
לחשו לוחמים: ארץ, ארץ,
התשיבי לאיש כגמולו?

כי אם יש בכך לוחם ללא בית וגג –
השחרור לעולם לא ידרוך על ספך!
בדמם הם כסו את גופך בגד חג
נא, הושיטי להם את ידך! [...]¹²⁹

129 הנ"ל, 'השחרור', שם, עמ' 41.

'השחרור' פותח באזכור של חוויית הקרב המלכדת את לוחמי הפלמ"ח, ומדגיש כי קרבנם הוא שהביא את השחרור: 'על כתפינו יובא מן הקרב' ו'בדמינו טבלנו דגליו'. ואולם השחרור, לפי חפר, טבוע בחותם של סתירה: הישגה של האומה אינו מבטיח את רווחתם של הלוחמים כפרטים, שלוחשים בתהייה נואשת 'ארץ, ארץ / התשיבי לאיש כגמולו?'. את הדרך לפתרון הסתירה מציע חפר בבית האחרון, שבו הוא תובע את זכויותיהם של לוחמי הפלמ"ח וקובע כי אם ייוותר בארץ 'לוחם ללא בית וגג', אזי 'השחרור לעולם לא ידרוך על ספך'. כלומר, שחרורה של האומה מותנה ברווחת לוחמיה, ולכן הוא דורש מבקש מן המדינה, 'נא, הושיטי להם את ידך!'.¹³⁰

בשני שירים שליוו את הכנס השלישי של משוחררי הפלמ"ח באוקטובר 1949 – 'שיר החוזרים ללא בית' ו'מחול היחפים'¹³⁰ – השתמש גורי ביחד המתבדל כדי לגבש את חברי הפלמ"ח לכוח ציבורי שיוביל את המאבק הפוליטי-אזרחי. שני השירים משקפים את שינוי המגמה של האתוס החלוצי בקרב יוצאי הפלמ"ח – מגיוס לשירות האומה למאבק בממשלת המדינה שקמה.

'שיר החוזרים ללא בית', שנכלל בתכנית החמישית והאחרונה של הצ'יזבטרון, מבטא בחדות ובחריפות את התמורות שחלו בתפיסתם העצמית של חברי הפלמ"ח בעקבות פירוקן ואת חששם מפני העתיד כיחידים וכקבוצה:

נפגשה בקצה משעול,
כוכבים וענן מלא שמים
עוד לא תם המסע הגדול,
הוא בוער באישון העינים.

והדרך היתה סוערה,
והאש לחכה את פנינו,
אך חזרנו היום חזרה –
ונותרנו כל כך לבדנו.

ומול אור מדורה דועכה –
אחבקך בידי האחת...

הוא חזר והגיע אתמול,
וקרא לי מקצה המדרכת,
הוא היה מבוגר וגדול –
לא היה לו לאן ללכת...

130 על 'שיר החוזרים ללא בית' ראו 'הצ'יזבטרון 1949 בכינוס ה-3 של הפלמ"ח', <https://www.youtube.com/watch?v=vf6ZVNIGp4c>; על 'מחול היחפים' ראו: קדיש, לנישק ולמשק, עמ' 202.

שם היינו יחדיו כרעים,
מחלקה עקשנית ואוהבת,
שם דגלנו שוסע לקרעים,
אך היינו יחדיו כמו אבן...

אך מדוע ראיתי אותו,
מהלך לבדו לבדו?

נפגשה בקצה המשעול,
כוכבים וענן מעלינו,
נפגש ונזכר את הכל,
ואת כל שהלכו עמדנו.

אם הבית אותנו עזב,
ובדד נהלך בבוא ערב -
לא נפול, אגרופנו חזק.
החזור לא ישמוט את החרב,

ומול אור מדורה דועכה -
נחבקנה ביד אחת.¹³¹

'שיר החוזרים ללא בית' מדגיש את ההלם שפקד את לוחמי הפלמ"ח בעקבות פירוקו: 'הבית אותנו עזב', משמע המדינה שהם ציפו להיות חלק מממסדיה זנחה אותם, ולכן 'דגלנו שוסע לקרעים'. אף ש'נותרנו כל כך לבדנו', קובע גורי, חובה על חברי הפלמ"ח להמשיך ולהיות 'יחדיו כמו אבן'. חוסר האונים שמולידה חוויית הנטישה מוצא ביטוי בגורלו של לוחם 'מבוגר וגדול', ה'מהלך לבדו לבדו', שכן 'לא היה לו לאן ללכת'. לכן על יוצאי הפלמ"ח לגייס את הכוח שנותר להם, 'החזור לא ישמוט את החרב', ולדאוג למעמדם ולעתידם. אף ש'מחול היחפים' לא נכלל בתכניות הצ'יזבטרון, הוא ממשיך את רוחו של 'שיר לחוזרים ללא בית' ומצביע על המטרה שעליה יש להיאבק ושלמענה אסור 'לשמוט את החרב': שילובם של יוצאי הפלמ"ח בממסדי המדינה. 'מחול היחפים' התפרסם לראשונה בחוברת הכינוס השלישי של הפלמ"ח שנערך באוקטובר 1949, וב-1950 נכלל בספר שיריו של גורי כלולות, שבו הוקדש השיר 'לפלמ"ח'.¹³² הדוברים בשיר הם לוחמי הפלמ"ח המבטיחים: 'אנחנו נבוא. עוד תראנו קרבים והולכים / [...] עם גון החולצה הדהה שהפכה על גבינו קרעים'. לאחר שהגיעו אל כיכר העיר מוקפת המגדלים מצהירים 'רבבות - ואחד' הפלמ"חניקים 'היחפים':

131 חיים גורי, 'שיר החוזרים ללא בית', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבטרון, עמ' 55.

132 הנ"ל, השירים, א, מוסד ביאליק והקיבוץ המאוחד, ירושלים 1998, עמ' 129-130.

נעלה מדורות בכיכר, יאספו סביב האש
 כל אשר נחרכו בלשונה, כל נושאי צלקות בבשרם.
 ונחול עדי חיל, עדי דם, שיר קדמון ורועש,
 ההורס אל גבהי מגדלים וגורף באגרוף את אורם.

כן, היום נעבור וניטול את הכל, את הכל.
 מדגן עד תרשיש, מעפר עד כוכב.
 זה שלנו כדם העורקים וכלחם חוקו,
 כאוויר ההרים, כאישה וכאופק בקצה המרחב.¹³³

גורי מסמן בשיר את היעד של משוחררי הפלמ"ח, 'נושאי צלקות בבשרם': מלוכדים על ידי 'שיר קדמון ורועש', כלומר על ידי ערכיהם ועברם, הם יתקיפו את 'הבית שאותנו עזב' – שיושביו מסתגרים ב'גבהי מגדלים', כלומר ממסדי תנועת העבודה, שחדלו להיות ביתם משהיו למנגנוני הממשל – וייטלו מהם 'את הכול, את הכול', בטענה ש'זה שלנו', כלומר יחליפו את השלטון.

ט.

התכניות הרביעית והחמישית של הצ'זבטרון עלו על הבמה באפריל 1949 ובאפריל 1950, בהתאמה. פירוק הפלמ"ח, פיטוריהם והתפטרותם של מפקדיו מצה"ל ואי-צירופה של מפ"ם לממשלה – אירעו באותה התקופה. שתי התכניות נתנו ביטוי לתחושות הנטישה, הזעם וחוסר האונים שגברו בקרב יוצאי הפלמ"ח, ובפזמוניהן בלטו שני יסודות: האחד – ביקורת על הערכים שהנחו את הצבא, הממשל והחברה בישראל, שהייתה לאחר העצמאות, לשיטתם, לפקידותית, צרכנית ומושחתת; והאחר – מחאה נגד התעלמותו של השלטון מקרבנם של לוחמי הפלמ"ח ודחיקתם ממוקד מפעל בינוי האומה לשוליו מבחינה כלכלית וציבורית. באמצעות האופי הלעומתי והלעגני של המחאה והביקורת הדגיש הצ'זבטרון את קווי החלוקה בין 'אנחנו הטובים' ל'הם הרעים', וכך העצים את היחד המתבדל של הפלמ"ח ורתם את האתוס החלוצי למאבק של חבריו על מקומם במדינה ובחברה.

הפן הביקורתי שיקף את זיקתו של הצ'זבטרון למפ"ם וניכר בייחוד בתכנית החמישית, שהייתה תכנית 'סטירית-פוליטית' אזרחית, שמתחה ביקורת חריפה על מפא"י ועל בן-גוריון. בשל התוכן הפוליטי הגלוי של התכנית, אסר קצין חינוך ראשי על חיילים לצפות בה בטענה שהיא פוגעת בצה"ל, ובחיפה אף מנעו שוטרים צבאיים מחיילים שרכשו כרטיסים להיכנס להופעה.¹³⁴ בפזמון 'שטח הפקר' הזהיר חפר כי המדינה לובשת אופי של שטח הפקר אזרחי, שסכנותיו אינן פחותות מאלה של שטח הפקר הצבאי:

133 ש.ם.

134 לב-ארי, 'הצ'זבטרון', עמ' 51-52.

הצ'יזטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

להקת הצ'יזטרון, ספטמבר 1949.
מימין לשמאל: נעמי פולני, חיים חפר
ואדי גרינברג

ודאי ישנם כאן לוחמים אשר זוכרים עוד
זוכרים את שטח ההפקר בין הקווים
ואיך עברנו בשדותיו הבווערים עוד
פילסנו דרך בכידון וברובים.

אך גם היום, עת השלום פורש כנפים,
אם תתבונן היטב סביב תראה, חבר
איך מאים תמיד בחוץ וגם מבית
איך מאים עלינו שטח ההפקר.

שטח ההפקר, שטח ההפקר
הוא מן העיר עד הכפרים
הוא במישור, הוא בהרים
הוא על הגבול, הוא ברחובות
והעיקר - בלבבות
לכן צריך לשים אל לב
כי הוא חזק מכל אויב!

והוא עלול, ללא כל קרב
לחנוק אותנו בידיו!
על כן בטרם נאחר
נקום עליו, על שטח ההפקר.

כאן שטח ההפקר את אגרופו שולח
והאזרח ניצב מולו ביד קמוצה
אבל בספסרות וביורוקרטיה, רע
אשם, ודא אשם, לפעמים אתה.

מול שטח ההפקר אשר עומד בשער
גם בצבא צריך לסתום פרצה מהר
ביחד אין דרגות, וביהירות מטעם
בפיטורין אשר הם שטח ההפקר. [...]

ודאי ישנם כאן לוחמים אשר רואים עוד
רואים ליד ביתנו את הגבול עובר
ואם את עיניכם אל ההרים תרימו
תראו, אחים, תראו את שטח ההפקר. [...]¹³⁵

למשמעות המקובלת של 'שטח הפקר' כמרחב של סכנה צבאית, הוסיף חפר משמעות
אזרחית של התפוררות חברתית: הוא 'מאיים תמיד בחוץ וגם מבית', וכזזה 'הוא על
הגבול, הוא ברחובות / והעיקר בלבבות'. שטח ההפקר האזרחי מוצא ביטוי בספסרות
ובביורוקרטיה, והופך את האזרחים, שאינם מודעים לסכנותיו, לסוכניו: 'הוא חזק מכל
אויב! / והוא עלול, ללא כל קרב / לחנוק אותנו בידיו'. הקריסה החברתית מאיימת גם
על הצבא, שגם בו 'צריך לסתום פרצה מהר ביחד', ולאמץ את עמדת הפלמ"ח במאבק
שניהל על דמותו של צה"ל – החל בדחיית סימון הדרגות, עבור בשלילת ההפרדה בין
קצינים לחיילים וכלה בהתנגדות לפיטורי חבריו. המושג 'שטח הפקר' שימש אפוא את
חפר לטשטוש ההבדל בין התחום הצבאי לאזרחי, כדי ליצור ביניהם חפיפה, שאפשרה לו
לבקר את החברה הבורגנית-צרכנית המתגבשת בשם ערכי הגיוס והרעות הצבאיים של
הפלמ"ח, וכך ליצור מצע חדש ליחד המתבדל שלו.

התוכן החברתי שהעניק חפר למושג 'שטח הפקר' אפשר לו להדהד את מתקפתה של
מפ"ם על מאפיינים בולטים של 'שלטון מפא"י' כמו שעוצב בשנים 1949-1950. בפזמונים
נוספים הוא פרט את הביקורת הכללית שהופיעה ב'שטח הפקר' לטיעונים פרטניים שהיו
בסיס לסטירה ברורה ונושכת יותר. בפזמון 'הטרמפ',¹³⁶ בתכנית הרביעית, הפך חפר את

135 חיים חפר, 'שטח הפקר', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבוטרון, עמ' 53.

136 הנ"ל, 'הטרמפ', שם, עמ' 42.

מצבו הנואש של החייל המצפה לטרמפ למשל לפער המעמדי הנוצר בישראל ולהתעמרות השלטון באזרחים. שורות כמו 'כולם רוצים בטרמפ ללא תנאים', או 'נהג, אסוף את החייל' שאם לא כן צריך 'לתת מכות - אך בכמות', הטיפו למאבק נחוש נגד דמות המשטר והחברה המתגבשים. בפזמון 'בן דוד בקריה', בתכנית החמישית,¹³⁷ הלעיג חפר על שחיתותה של הפקידות הממשלתית: בשל יכולתו להשיג למכריו דירה, לעקוף את התור למזון, לקנות מכונת פאר, לצאת לחו"ל וליהנות מסממנים של שררה וכבוד, בן דוד בקריה 'הוא כמו אוצר, אם לא יותר'. בפזמון 'השלייגרים',¹³⁸ בריונים בידיש, טען חפר כי כשלי התנהלותה של הפקידות הממשלתית מולידים לא רק שחיתות, אלא גם אלימות. השלייגרים שולטים בבתי האזרחים וברחוב: 'אנחנו באים הביתה / רואים איך הצנע הרג / אוכלים איזה סיר עם דיסה / ופיילה קטנה עם מרק'; ובדומה, בקולנוע, 'אנחנו באים אל הסרט / רואים - יה בה יה - איזה תור / נותנים איזה ויש או סנוקרת / וכל הקהל מאחור'.

הביקורת החריפה ביותר של הצ'זבטרון על ממסדי השלטון נמתחה בפזמון 'הגנרל המכסיקני קסטניטס',¹³⁹ שגיחך את דמותו של הרמטכ"ל יעקב דורי,¹⁴⁰ כמי שהוא ומקורביו הקפידו להתרחק מהחזית ומסכנות המלחמה, בניגוד שהיה יותר ממרומז ללוחמי הפלמ"ח, שהתנדבו והקריבו את חייהם. בד בבד הזהיר חפר כי כדי לסכל את המאבק בעיוותי החברה הישראלית המתהווה, השלטון - ולמעשה מפא"י ובן-גוריון - פועל לנוון את זיכרון הפלמ"ח לכדי נוסטלגיה עקרה. הצגת אופן עיצובו וייצוגו של זיכרון הפלמ"ח כחלק מהמאבק על דמות המדינה בולטת בפזמון 'ענין של אופי' בתכנית החמישית:

הנה ירח על הגג עולה מנגד
ובחלון ממול ילדה וזוג צמות
מה התאהבת?
כנראה.
'חיות הנגב ...'
אבל תביני שקשה סתם לעמוד
אל תתבלבל, בבקשה, אתה מאבן,
ולעמוד מול הכיכר זה תפקידך
אך תארי לך, את לפתע מתאהבת...
זה כבר קרה לי...
מה, עם יוסקה?
לא, אתך ...

137 הנ"ל, 'בן דוד בקריה', שם, עמ' 52.

138 הנ"ל, 'השלייגרים', שם, עמ' 58. לנוסח המלא של השיר ראו אתר זמרשת.

139 הנ"ל, 'הגנרל המכסיקני קסטניטס', בתוך: בן-ש"ך, הצ'זבטרון, עמ' 56.

140 שפירא, יגאל אלון, עמ' 449-450.

היום הוא אבן, היום היא פסל,
אבל הזוג שם במרפסת,
אם אך רואים אותו פתאום -
מיד הלב מתחיל לפעום...

זה הכל עניין של אופי
אל תשכח, אל תשכח,
זה הכל עניין של אופי,
שקבלנו בפלמ"ח.

אך שומעים הפילוסופים
הם בודקים במיקרוסקופים
ומוצאים שזהו אופי
קצת קשה ומסובך.
והיום היא פה ניצבת
כי הפכו אותה לאבן
אך האופי עז פי שבע
בלבבות נשאר איתן
זה הכל עניין של אופי, כמובן, כמובן,
הוא אף פעם לשינוי אינו ניתן!

אח, לו היה לי ג'יפ הייתי אז עוברת
בכל מקום ששם דהרנו עם הגדוד
'ואל תסע כל כך מהר', היית אומרת...
עזוב שטויות!
תמיד אמרתי שזאת שטות...
עכשיו אותנו כפסלים הציבו ככה,
וכמו אבן בחוצות... אך מעלש!
זה שהציב אותנו כאן, זאת אל ישכחה
כי עוד האופי פה נשאר חמש חמש!
היום הוא פסל, היום היא אבן,
ובכיכר הנה ניצבת,
אך לכינוס, תראו, אחים,
תראו איך גם פסלים הולכים! [...]

היום הצצתי בעיתון, הא, איזה פחד...
זה לא נורא, הניצחון הוא כבר מובטח
את חכמה גדולה, אבל מטוס הדחף!
אז כנראה שיקראו שוב לפלמ"ח

כבר שכחו...
אבל אנחנו לא שכחנו,
ושוב נלך אתו, יא־שיך, לכל מקום!
אם את תלכי אז זה ברור שכבר ניצחנו
חכה, תצחק אל הירדן לכל אורכו...
היום היא אבן, היום הוא פסל
אבל אם רוח פה נכנסת -
אז גם האבן, כשנחוץ
אל הקרבות תדע לרוץ! [...]¹⁴¹

ב'ענין של אופי' פיתח חפר גרסה ביקורתית של דימוי 'המת־החי' - שכמו ב'מגש הכסף' של אלתרמן וב'הנה מוטלות גופתינו' של גורי - נהיה כבר במהלך המלחמה לייצוג הקנוני של נופלי תש"ח והפלמ"ח.¹⁴² חפר המיר את דימוי המת־החי בזה של המאובן־חי, וכך הפך את ערכי הפלמ"ח מצוואה למניפסט ועשה את ההזדהות עם הנופלים ועם קרבנם לביקורת על התנכרותה של המדינה לחבריו ונטישתם. הפזמון בנוי סביב דימוי של לוחם ולוחמת פלמ"ח שהוצבו כפסלים בכיכר העיר, וכקישוט הם משמשים לעיקור 'האופי שקיבלנו בפלמ"ח'. הלוחמים מוחים נגד 'זה שהציב אותנו כאן', כלומר נגד בן־גוריון, ומצהירים כי למרות חתירתו לרדד אותם לשריד נוסטלגי, הרי ש'האופי עז פי שבע / בלבבות נשאר איתן', ואופי זה יאפשר להם לשמר את זהותם הנבדלת: 'אך לכינוס תראו, אחים / תראו איך גם פסלים הולכים' - שורות שרומזות לכינוסים שערכו יוצאי הפלמ"ח כדי לשמר את ייחודם ואת כוחם לאחר פירוקו.¹⁴³ חפר מביע געגוע למצב חירום שבו 'יקראו שוב לפלמ"ח', ואז יפרצו חבריו את הניווט הנוסטלגי שלתוכו מולכדו ויכחו ש'גם האבן כשנחוץ / אל הקרבות תדע לרוץ', וכך ישקמו את יוקרתם והשפעתם הציבורית.

ג.

שינוי המגמה של האתוס החלוצי בתכניות הרביעית והחמישית כוון אפוא נגד המדינה שהפקירה את לוחמי הפלמ"ח, וחפר השתמש ביחד המתבדל כדי ליצור כוח ציבורי שיתבע מן הממשלה לשלבם במנגנוני השלטון, כלומר במעמד הביניים הממסדי. לשם כך נסוג חפר מהכפילות שאפיינה את יחסו של הצ'יזבטרון לערכים הבורגניים בתכניות הראשונה

141 חיים חפר, 'עניין של אופי', בתוך: בן־ש"ך, הצ'יזבטרון, עמ' 50.

142 רחל וייסברוד, בימים האחרים: תמורות השירה העברית בין תש"ח לתש"ך, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2002, עמ' 65-70, 151-160, 230-234.

143 גלעד ומגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, ב, עמ' 975; שפירא, יגאל אלון, עמ' 460.

והשנייה – כחלק מהשעייתם בתקופת ההכשרות והמלחמה – אימץ אותם והכשיר את המעבר מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם, מגיוס לבילוי ומצנע לצרכנות.

רתימתו של האתוס החלוצי למיסוד הבורגני העתידי של משוחררי הפלמ"ח התגלתה בין השאר בביטול ההשעיה הרומנטית. חפר החל במהלך זה בתכנית הרביעית בפזמון 'האהבה'¹⁴⁴ שבו קובעים חברי וחברות הפלמ"ח כי 'האהבה [...] כולם חגים סביבה'. החברים מצהירים כי 'לבבנו, אהבה הנה מלא הוא'; והחברות רואות בבקשת האהבה 'מן קריאה של אס'או'אס' ומסיקות כי 'בחורים כולם זה עם סנטימנטלי'. אלא שהלוחמים עדיין חוששים מהאהבה: לכוונתה של בתיה לחבקו מגיב יוסק'ה ב'די מספיק! אצלי העצם כבר נסדקת', ומסכם ב'בא נברח, אחרת – אוי לנו הערב'. מהלך אשרור הרומנטיקה הושלם בתכנית החמישית בפזמון 'שוש'¹⁴⁵ שבמרכזו סרנדה ששרים 'שוש' שלושה מחזורים, שמצהירים כי 'אנחנו אותך אוהבים' ו'רוצים נורא ששוש תרד למטה', ואחד מהם מאיים כי 'אם היא לא תרד אלינו, בחיי שאתאבד'.

כשם שהשעיית הרומנטיקה עמדה במוקד הקולקטיביזם המגייס של האתוס החלוצי, כך אימוצה החוזר ביטל את הניגוד בין היחד המתבדל לאינדיווידואליזם המשפחתי ועשה אותם ליסודות משלימים. תמורה זו בולטת בפזמון 'הפגישה'¹⁴⁶ שבו מדמייין חפר פגישה עתידית של לוחמי הפלמ"ח ש'תתקיים אי-פעם'. היסוד הבולט ב'הפגישה' הוא הפיכת זיכרון הפלמ"ח לנוסטלגיה היתולית, המאחדת את חבריה בכוח הניגוד שבין שובבות הנעורים בעבר לרצינות הבורגנית בהווה. הנוסטלגיה ב'הפגישה' משמשת לשימורו של היחד המתבדל גם לאחר פירוק הפלמ"ח. העבר המשותף מרודד לזיכרון סתמי של 'איך היתה קבוצה של חבר'ה שקראו לה הפלמ"ח', ולהכרה שתם עידן הפלמ"ח: 'כן, היתה תקופה של חבר'ה / וחבל שזה נגמר'. אזכור מילות מפתח מהסלנג הפלמ"חי, כמו 'אהלן' ו'יחריבתק', שנותקו מההקשר החברתי שהקנה להן משמעות בתקופת ההכשרות, נועד לשמר את היחד המתבדל כאמצעי במאבק להבטחת מעמדם של חברי הפלמ"ח בתנאים החדשים של עידן המדינה. בהתאם, להבדיל מהתכניות המוקדמות, הקרבות שהשתתפו בהם לוחמי הפלמ"ח שוב אינם מתוארים כמצבים של סיכון והקרבה, אלא כזיכרון קרנבלי קונדסי: ' – התזכור את שרוליק-תרח / – שנשך את המצרי? / – שבמקום ריבה אכל משחת נעלים? / זהו זה. ואיך נלחם!'. לעומת זאת, הדברים החשובים ליוצאי הפלמ"ח בהווה הם דאגות היום-יום וחיי המשפחה בעיר ובקיבוץ: הזוגיות, הנישואים, הפחדות והילדים, שהצורך לחזור אליהם שם קץ למפגש.

'היו זמנים' בתכנית השנייה ו'הפגישה' בתכנית הרביעית היו חלק ממאמץ מכוון של חפר לשלוט בעיצוב של זיכרון הפלמ"ח, אבל שני הפזמונים מייצגים זכרונות מנוגדים וכך משקפים את התמורות שחולל פירוק הפלמ"ח בתפיסתם העצמית של חבריו. ב'היו

144 חיים חפר, 'האהבה', בתוך: בן-ש"ך, הצי'זבטרון, עמ' 44.

145 הנ"ל, 'שוש', שם, עמ' 57.

146 הנ"ל, 'הפגישה', שם, עמ' 48-49.

זמנים' הובנה הזיכרון סביב הקרבתם של חברי הפלמ"ח הכרוכה בהשעיית הערכים הבורגניים, שמימושם נדחה לאחר תום המלחמה; ב'הפגישה', לעומת זאת, המלחמה מוצגת כהרפתקת נעורים, שזיכרונה מעצב את ההווה הבורגני. ההבניה הנוסטלגית של זיכרון הפלמ"ח עשתה אותו להון סמלי המנותק מן העבר הממשי, שאפשר למי שהזדהו עם 'משפחת הפלמ"ח', כהגדרתם של גורי וחפר,¹⁴⁷ לתבוע את שילובם כיחידים במעמד הביניים הממסדי המתהווה. כחלק ממהלך זה חולל חפר שינוי גם בייצוג דמותם של נופלי הפלמ"ח, כמו שמלמדת ההשוואה בין שני פזמונים: 'דודו' ו'שיר אפור', המופיעים זה אחר זה בספר שיריו **תחמושת קלה**.¹⁴⁸

'דודו' נכתב להצגה הוא הלך בשדות, שעלתה בראשית 1948 בתיאטרון הקאמרי,¹⁴⁹ אבל הפזמון לא נכלל בה לבסוף, וחפר העניק אותו 'ללהקה המרכזית' של צה"ל בפקודו של שרגא פרידמן, שבתמורה הסכים למעבר של שניים מחבריה לצ'יזטרון.¹⁵⁰ מסריו של 'דודו' הולמים את רוח הפזמונים שכתב חפר לתכניות הראשונה והשנייה, שבהם הפלמ"ח מזוהה עם האומה ומאבקה. הפזמון מעלה את זכרו של דוד צ'רקסקי, מפקד מחלקה בפלמ"ח שנפל באפריל 1948,¹⁵¹ כלומר 'דודו' נכתב בטרם נפילתו של צ'רקסקי, ובכך הפך חפר את דימוי 'המת-החי' לזה של החי-המת. היפוך זה מלמד שחפר לא כיוון להנצחתו של דודו, אלא להפך, הוא השתמש בדמותו כדי לעדכן את דימוי הפלמ"ח ולהוסיף להווי ההכשרות גם את חוויית המלחמה, הקרבן והשכול בעקבות מספר הנופלים הגדול מבין שורותיו.¹⁵²

'איש הפלמ"ח ושמד דודו' מתואר דרך המנגנונים שכונו את היחד המתבדל בתקופת ההכשרות: המדורה, הפינג'אן, המסע, השירה בציבור והסחיבה מהלול. גם ב'דודו', כמו בפזמונים אחרים של הצ'יזטרון מתקופה זו, בולטת ההשעיה הרומנטית, והקשר בין דודו ל'בנות' מתואר כקבוצתי ולא אישי: 'זעת הקפואה בנות עד צוואר / צחק הוא עד לב השמים'. כהגשמת האתוס החלוצי היו דודו וחבריו מוכנים להסתכן בפעולות סודיות למען מטרות לאומיות כגון הורדת מעפילים ומבצעים קרביים, שבאחד מהם הוא נפל. המסר של הפזמון נחשף בשני הבתים האחרונים. בבית הלפני אחרון הדגש עובר מדודו לרעיו, חברי הפלמ"ח שנותרו בחיים: 'עם שחר הבאנו אותו מן הקרב / [...] רק מי ששכל את הטוב ברעיו / אותנו יוכל להבין'. כך מפרש חפר את האבל מתוך הנחותיו של היחד המתבדל, שבמסגרתו הוא רוכש תפקיד חברתי ומחליף את הווי ההכשרות: האבל יוצק תוכן חדש ל'רעות' ומלכד את חברי הפלמ"ח לקהילה סגורה, שזיכרון נופליה מגדיר את גבולותיה ומקנה לה יוקרה לאומית.

147 גורי וחפר (עורכים), **משפחת הפלמ"ח**, עמ' 5.

148 חיים חפר, 'דודו' ו'שיר אפור', בתוך: הנ"ל, **תחמושת קלה: פזמונים**, ספרית פועלים, מרחביה 1949, עמ' 89-91.

149 רחל אורן, 'הוא הלך בשדות', **דבר**, 8.12.1967; 'דודו', **זמירת**.

150 לב-ארי, 'הצ'יזטרון', עמ' 49.

151 'דודו' צ'רקסקי, **ויקיפדיה**.

152 גלעד ומגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח**, ב, עמ' 1023-1027.

ייצוג הפוך לחלוטין של דמות הלוחם שנפל מצוי בפזמון 'שיר אפור', שחיבר חפר ב-1949 לתכנית הרביעית:

אפור, אפור הסלע במשלט,
נוגים, נוגים הכוכבים עם ערב
והוא אהב אותך ואת הלכת,
והוא קטף לך פרח משולי הדרך.

שתק, שתק ירח בלילות
זכר, זכר האיש את מכתביך,
ועת עבר בדרך החולות –
הוא את דמותך ראה בענני שמיים.

נשב, נשב הרוח בשדות,
עמום, עמום הקרב קולו השמיע,
והוא היה יפה מאגדות,
והוא כאגדה אליך לא יגיע.

ברזל, ברזל התיל מסביב,
עצוב, עצוב העץ בבוא שלכת,
ורק רעו 'שלום' אחרון הביא,
ורק הדם נטף מן הרובה הצ'כי.¹⁵³

'שיר אפור' מציג את מות הלוחם כחוויה של בדידות מנוכרת, ולהבדיל מלשון הרבים של 'דודו', הוא נכתב בלשון יחיד. הפזמון מספר על ימיו האחרונים של הלוחם שעברו עליו בכמיהה לאהובתו, שממנה הוא נפרד במחווה רומנטית של הענקת הפרח, ולאחר הליכתה הוא מוסיף לזכור את מכתביה ולדמיין את דמותה. בניגוד בולט לדודו, השקוע בחיי החברה של ההכשרה ויוצא לקרב עם יחידה המורכבת מרעיו, הלוחם ב'שיר אפור' הוא יחיד גלמוד, שהכמיהה לאהבה רק מדגישה את בדידותו. גם זכרו של הלוחם הוא פרטי ולא קבוצתי: מי שזוכר אותו הוא רק 'רעו' – בניגוד גמור ל'רעיו' ו'רעי' ב'דודו' – המביא את בשורת מותו לאהובתו; שהיעדר תגובתה, שוב שלא כב'דודו', מותיר את זכרו מיותרם: 'ורק הדם נטף מן הרובה הצ'כי...'. ב'שיר אפור' התאים חפר את האתוס החלוצי לעידן שלאחר פירוק הפלמ"ח. לראשונה הוא מתאר את לוחם הפלמ"ח, הרע, כיחיד ולא כחלק ממארג חברתי ממשי או מדומיין, שקרבנו הוא קרבן פרטי ולא תנועתי או לאומי. כינונו של הרע כפרט, או הפרטת הרעות, משנה גם את מגמתו של היחד המתבדל: הוא נהיה למאמץ קיבוצי של חברי הפלמ"ח להבטיח את עתידם כיחידים בזכות קרבנם שהופרט.

153 חיים חפר, 'שיר אפור', בתוך: בן-ש"ך, הצ'יזבטרון, עמ' 47.

154 הנ"ל, 'יד לפה', שם, עמ' 43.

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

העברת הדגש מהמטרה הלאומית אל העתיד האישי בולטת כאמור גם בייצוג הנוסטלגי של עברם של לוחמי הפלמ"ח ובהמרת ההשעיה הרומנטית באשרור ובהכשר הערכים הבורגניים של הרכוש והמשפחה. חפר נתן למהלך זה ביטוי בתכנית הרביעית בפזמון 'יד לפה':¹⁵⁴

איזה חופש נפלא ניצה, ניצה
נעבור נסתכל באביב
בואי נלך, לטיילת ניציה
איזו עיר נפלאה תל אביב

בואי ניצה, נראה איזה סרט
שיהיה מעניין לפחות
'השוודד האדון והגברת'
'בית העם', בשלושים מערכות
אין לי כסף, זה לא סרט רומנטי
אז נראה 'אהבה באטלנטי'
ומה שם השחקן? טרומן האר
אהבה הנקנית בדולר.

יד לפה, הזהרתיך
יד לפה, שמור את פיך
כי אסור לספר על תנועות יחידה
ואפילו תלך עם אחת יחידה
כי אסור לספר על פעולות הצבא
ואפילו את שם המבצע אהבה
גם ברמז הפסק הדיבור
זה אסור, זה אסור, זה אסור.

זה נכון אך אתמול הרב סרן
שישב שם בבית הקפה
כן, סיפר שב'משמר', בכרם
יש תותח שהובא
יד לפה!

אל תהיה ציוני, בוא נזוז כבר
אז דברי על מרק הפירות
אבל איפה נשב, מוסקה, מוסקה
נו, נשב על ספסל בשדרות

על ספסל בשדרות השתגעתי?!
 אז נרד נא הימה למטה
 אין פינה משלנו בכרך
 יש מקום, מועדון הפלמ"ח. [...]

נשתחרר נחפש לנו בית
 אם תמצא איזה לול זה מספיק
 כי אם יש לחייל זוג רגליים, הוא אותם...
 יד לפה זה מזיק!
 אך צריך את הפה קצת לפתוח
 אל תדאג הוא נושם ונושף
 בפלמ"ח כשהייתי אפרוח
 יד לפה זה עוזר לאויב!
 זה ספסל, זהו מוסקה, זאת ניצה
 אהבה בלבנו הקיצה
 העולם הן היה כה יפה
 לו היה בו פחות יד לפה.

'יד לפה' הוא המנון של התנערות מערכי ההקרבה והדלות, שניכרו בפזמוני התכניות המוקדמות של הצ'יזבטרון. התנערות זו ניכרת בגיחוך של אחד מהיסודות של הווי הפלמ"ח, שמירת הסוד, שמצא ביטוי בשם הפזמון, 'יד לפה'. לפי 'יד לפה' שמירת הסוד מפריעה לאהבה: 'כי אסור לספר על תנועות יחידה / ואפילו תלך עם אחת יחידה / כי אסור לספר על פעולות הצבא / ואפילו את שם המבצע אהבה'. ההשתחררות מתרבות הסוד כסמל לערכי הפלמ"ח מאפשרת לזוג האוהבים להשתלב בסדר החברתי החדש, והפזמון מסתיים בהצהרה: 'העולם הן היה כה יפה / לו היה בו פחות יד לפה', כלומר פחות ממורשת הגיוס התנועתית-לאומי של הפלמ"ח. המשלט, המדבר, הגיוס והסגפנות כאתרים שבהם נתכוננה זהותם של לוחמי הפלמ"ח,¹⁵⁵ מוחלפים ב'יד לפה' בהכרה שתל אביב, כסמל של נהנתנות בורגנית, היא 'עיר נפלאה'. כחלק מהשחרור מתרבות הסוד והגיוס מציעים חברי הפלמ"ח לשעבר זה לזה לאמץ את הערכים הבורגניים: 'אל תהיה ציוני' ו'דברי על מרק הפירות'. כחלק מהתבגרותם הם גם חולמים כי 'נשתחרר נחפש לנו בית', אלא שבינתיים עומד לרשותם רק 'ספסל בשדרה', וכשהפלמ"חניקית קובלת ש'אין פינה משלנו בכרך', מצביע והפלמ"חניק על קיומה של פינה כזו, 'מועדון הפלמ"ח'.

בתגובה לפירוק הפלמ"ח המיר אפוא חפר את ה'כיבושים וקרב', 'במשלט ישבנו' ו'מדן ועד באר שבע' – שהיו תכלית האתוס החלוצי של הפלמ"ח בתכניות המוקדמות של הצ'יזבטרון – ב'עיר הנפלאה תל אביב', 'מרק הפירות' ו'מועדון הפלמ"ח'. אלו הופכים

155 למשל ב'הפלמ"חניק מחפש את המחר' וב'היו זמנים'.

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

לסמל היחד המתבדל של יוצאי הפלמ"ח בצורתו החדשה, באופן העושה את האתוס החלוצי לאמצעי לשילובם במעמד הביניים הממסדי ולהעדפתו הכלכלית כחלק משלטון תנועת העבודה.

יא.

בעקבות פירוקו היה הפלמ"ח לסלע מחלוקת רעיוני שהזין מאבק מפלגתי מר בין מפא"י למפ"ם, ובין תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות הקשורות עמן.¹⁵⁶ למרות זאת, במחצית הראשונה של שנות החמישים נעשו יצירות ספרות, אמנות ובידור ששאבו את השראתן ממורשת הפלמ"ח, חלק מזהותה של תנועת העבודה על כלל רכיביה. ההסבר אפשרי לפער בין המחלוקת הפוליטית להתקבלות התרבותית מצוי בתפקיד שמילאו יוצרים מיוצאי הפלמ"ח בשינוי מגמתו של האתוס החלוצי: הם אפשרו אימוץ חוזר של הערכים שבתקופת ההכשרות והמלחמה נדחו כבורגניים והושעו; והכשירו באמצעות היחד המתבדל את העדפתו הכלכלית-חברתית של מעמד הביניים הממסדי, שעמדה במוקד המדיניות החלוקתית הלא-שוויונית של הממשלות בהנהגת מפא"י. מדיניות זו, שיצרה והגדילה את הפערים המעמדיים בישראל,¹⁵⁷ דחקה את מעמד הביניים הממסדי, כגרעין התמיכה העיקרי של תנועת העבודה, לסתירה פוליטית ורעיונית: מצד אחד, הוא רכש את מעמדו הכלכלי והחברתי הודות להון הסמלי שהיה גלום באתוס החלוצי, שהכשיר את הניצול הלא-שוויוני של פירות הצמיחה הכלכלית והפיתוח של מנגנוני המדינה; ואולם מן הצד האחר הגבילו יסודות הצנע והסגפנות שבאתוס החלוצי את מיצויים של יתרונות אלו, כלומר את יכולתו של מעמד הביניים הממסדי לנהל אורח חיים שנחשב 'בורגני'. נראה כי ספרות דור הפלמ"ח ופזמוני הצ'יזבטרון זכו לפופולריות בשנים הראשונות למדינה בין השאר משום שהאסתטיזציה של הסתירה סייעה למעמד הביניים הממסדי להתגבר עליה.

אבנר הולצמן דוחה את התפיסה הרווחת המציגה את סופרי דור הפלמ"ח כ'קבוצה אחידה', שיצירתה 'מזדהה באופן פשטני עם ערכיו של הקולקטיב הציוני [...] וסגורה בתוך עולמו הצר והדל של הצבר הישראלי'.¹⁵⁸ לדבריו, ספרות תש"ח הציגה תמונה מורכבת שגיבוריה הם אנשים שנאבקים 'לקיים חיים פרטיים משמעותיים [...] תחת לחצה של

156 אסף פרהדיאן, 'בין מפא"י למפ"ם: המאבק על הזיכרון הקיבוצי בעשור הראשון, ישראלים, 8 (תשע"ז)', עמ' 106-107, 110-119.

157 גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך"'.¹⁵⁸

158 אבנר הולצמן, 'תחת מכש ההיסטוריה: על קו אחד בספרות של דור תש"ח', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), *תרבות זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא*, כרך שני: *תרבות זיכרון ישראלי*, מרכז זלמן שזר ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים תשע"ב, עמ' 449.

התביעה הלאומית.¹⁵⁹ ואת מקום 'הווי תנועת הנוער, הקיבוץ והיחידה הצבאית' תפסו בספרות דור הפלמ"ח מוטיבים אחרים:

עזיבת הקיבוץ, הקמת משפחה ומאבק על פרנסה, הווי של דיירי בתים משותפים בעיר, התמודדות עם מערכות ביורוקרטיית סבוכות, מתחים מעמדיים וכלכליים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית, געגועים לימי הנעורים המסעירים, התבוננות אירונית חשדנית בחזונו של האבות המייסדים.¹⁶⁰

בד בבד טוען הולצמן, תיארו סופרי דור הפלמ"ח את המציאות שלאחר מלחמת העצמאות כעידן של 'כישלון, החמצה, זיוף ואכזבה', והצליפו 'בחומרנותה של הבורגנות הישראלית ההחדשה'.¹⁶¹

'האמביוולנטיות' של ספרות דור הפלמ"ח, מדגיש הולצמן, נענתה ל'צרכיהם המשתנים של הקוראים'.¹⁶² כלומר היא שיקפה הן את המתח בין האידיאולוגיה הפועלית והגיוס הלאומי ובין הערכים המשפחתיים וסגנון החיים הבורגני, שמהם נבנה האתוס החלוצי; והן את הסתירה בין ערכי העבר החלוצי ובין ההזדמנויות של ההווה הצרכני, שמעמד הביניים הממסדי היה נתון בה.

בשנות החמישים, כחלק ממורשת הפלמ"ח, נודעה גם לפזמוני הצ'זבטרון השפעה תרבותית ניכרת שבאה לידי ביטוי בזמר העברי ובבידור הקל בכלל, ובלהקות הצבאיות בפרט.¹⁶³ בין היתר זכו הפזמונים לפופולריות רבה בתנועות הנוער ובציבור הרחב, כמו שמלמדת 'התכנית כבקשתך לשירים עבריים' ששודרה בקול ישראל והייתה 'המדד להצלחתו של פזמון עברי'.¹⁶⁴ האהדה הנמשכת לפזמוני הצ'זבטרון, גם לאחר פירוק הפלמ"ח, הייתה תולדה של שתי תמורות שהם חוללו באתוס החלוצי מאז התכנית השלישית: האחת – ביטול ההשעיה של הערכים הבורגניים ואימוצם החוזר באופן שהתאים לצרכיו של מעמד הביניים הממסדי; והאחרת – היותו של הצ'זבטרון הניסיון הראשון להנחיל את האתוס החלוצי כמערכת סמלים שפונה לציבור רחב שזיקתו למסגרות התנועתיות שבהן טופח היחיד המתבדל הייתה רופפת. החלפת המסגרת בסמלים עשתה את השירה וההאזנה לפזמוני הצ'זבטרון לאמצעי לניכוס ההון הסמלי שהיה גלום באתוס החלוצי באופן יחידי – צורה שהלמה את צרכיו של מעמד הביניים הממסדי, שהלך ונבלע בערים ונזקק לסמלים אלה כדי לקדם את האינטרסים המעמדיים שלו.

159 הולצמן, שם, עמ' 469.

160 הנ"ל, 'הסיפורת של "דור בארץ"', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 273.

161 שם, עמ' 274.

162 הולצמן, 'תחת מכבש ההיסטוריה', עמ' 459.

163 למשל, אלמוג, **הצבר** עמ' 376; טסלר, **שירים במדים**, עמ' 41.

164 צ'זבטרון, ויקיפדיה; טלילה אלירם, 'שירת לוחמים כנשק תחשב', **הארץ**, 31.7.2007. על הפופולריות בתנועות הנוער ראו אלמוג, שם, עמ' 366.

הצ'יזבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח

האופן שבו הכילו שירי הצ'יזבטרון את הערכים הבורגניים אל תוך האתוס החלוצי – שהיה לאתוס של מעמד הביניים הממסדי – משתקף היטב בשירה של נעמי שמר 'חמסינים במשלט', שנכתב ב-1956 ללהקת פיקוד המרכז. במוקד השיר ניצב חייל שמשרת במשלט המרוחק, כסמל האתוס החלוצי, אבל נפשו יוצאת לתל אביב, כסמל הרכושנות הבורגנית, והוא מהרהר באופן שבו יבלה בה את חופשתו: 'אולי אחי נקדים מעט, אולי נצא בבוקר / הבוקר הוא שעה נאה כל כך לעסקים / נקנה מגרש בזיל הזול, נמכור אותו ביוקר / ובצפון דירה נשכורה בתנאים נוחים'. לאחר שהרהר בעסקים והעביר את היום באתרי בילוי שמזוהים עם הבורגנות התל-אביבית – למשל מלון דן, מלון אכדיה וקפה רוול – אומר החייל לנערותו: 'אחר חצות בבאר נרקדו אני ואת בנחת / שמענו על מקום חדש שזה עתה נפתח / ושם עם כוס ליקר נשב על המחצלת יחד / ובחליפות של ערב נזמר שירי פלמ"ח'.¹⁶⁵ פזמוני הצ'יזבטרון הכשירו אפוא את הקרקע – או היו הקולב – לחליפות הערב שעטו יוצאי הפלמ"ח כחלק מהפיכתם למעמד הביניים הממסדי, והשילוב האוקסימורוני בין 'שירי הפלמ"ח' לחליפות הערב' סימל את מדיניות אי-השוויון שקידמו ממשלות תנועת העבודה תחת המסווה של האתוס החלוצי וכמימושו.

165 נעמי שמר, 'חמסינים במשלט', בתוך: סימני דרך: 121 שירים נבחרים, כנרת, אור יהודה 2003, עמ' 68.